

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Κώστας Φωτιάδης

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

Το τέλος των βαλκανικών πολέμων, ο καθορισμός των συνόρων και η υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου από τις ενδιαφερόμενες χώρες, είχαν ως αποτέλεσμα την εθνολογική ανακατάταξη των βαλκανικών λαών και τη δημιουργία του προσφυγικού Ζητήματος. Η απελευθέρωση της Μακεδονίας από τους Νεότουρκους και από τις επεκτατικές βλέψεις της Βουλγαρίας, προκάλεσαν ισχυρό ρεύμα μετακίνησης ελληνικών πληθυσμών από τα εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Βουλγαρίας στα νεοαποκτηθέντα ελληνικά εδάφη.

34.112 Έλληνες από τη Βουλγαρία και τη βουλγαροκρατούμενη ακόμη Δυτική Θράκη, αναγκάστηκαν σύμφωνα με την επίσημη στατιστική της υπηρεσίας των προσφύγων να καταφύγουν στην Μακεδονία στα τέλη του 1913 και στις αρχές του 1914¹.

Την ίδια περίοδο, νέα κύματα προσφυγιάς, αυτή τη φορά από την οθωμανοκρατούμενη Ανατολική Θράκη και τα δυτικά παράλια της Μικρής Ασίας γέμισαν τους επαρχιακούς δρόμους και τα λιμάνια της Μακεδονίας, ζητώντας από τις ελληνικές αρχές προστασία, εξ αιτίας των άγριων διωγμών που εξαπέλυσαν εναντίον τους, οι Νεότουρκοι. Πολλά ελληνικά χωριά της Ανατολικής Θράκης ερημώθηκαν. Έκθεση του Υπουργείου Εξωτερικών αναφέρει συγκεκριμένα για το θέμα αυτό: «Άγρια στίφη εξ εντοπίων Τούρκων και μουατσίρηδων (μεταναστών) εκ Μακεδονίας υπό την διεύθυνσιν των επιτόπιων κομιτάτων, περιεκύκλωναν τα χωριά, ημπούδιζον τους άνδρας να εξέρχονται προς καλλιέργειαν των αγρών και ούτω εξηνάγκαζον αυτούς να

---

¹ Α.Υ.Ε., 1916/150 (4) Στ Έκθεσις περί των εν Μακεδονία Προσφύγων, Αθήνα (1916), σ. 5.

εκπατρισθούν. Πολλάκις αι αρχαί διέτασσον την εκκένωσιν ενός χωρίου εντός ολίγων ωρών...»².

Οι Νεότουρκοι, θεωρώντας την Ελλάδα κυρίως υπεύθυνη για τη συρρίκνωση των οθωμανικών εδαφών και τη δημιουργία του μεταναστευτικού ρεύματος των μουσουλμάνων προς τη Μικρά Ασία, θέλησαν να την εκδικηθούν, εγκαθιστώντας όλους τους πρόσφυγες στα Ελληνικά χωριά του μικρασιατικού Ελληνισμού. Η αλήθεια είναι ότι οι Νεότουρκοι με αφορμή το προσφυγικό πρόβλημα που δημιουργήθηκε με τους μουσουλμάνους των Βαλκανίων, προσπάθησαν να πραγματοποιήσουν το άριστα προσχεδιασμένο πρόγραμμα εξόντωσης των χριστιανικών εθνοτήτων της Μικράς Ασίας. Ήταν ένα πρόγραμμα ώριμο πια, το οποίο στα τέλη του περασμένου αιώνα, είχε επινοήσει ο σουλτάνος Αμπντούλ Χαμίτ και εν μέρει είχε εφαρμόσει εις βάρος των χριστιανών Αρμενίων.

Οι Νεότουρκοι γνώριζαν επίσης καλά, χάρις στις συμβουλές της συμμάχου Γερμανίας, ότι μετά την εδαφική συρρίκνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια η επιβίωση του παντουρκισμού στη Μικρά Ασία ήταν εφικτή μόνο με την απομάκρυνση ή εξαφάνιση των χριστιανών κατοίκων της³.

Γι' αυτό, αποδίδοντας το δράμα των μουσουλμάνων προσφύγων στην κακή συμπεριφορά των Ελληνικών αρχών, εφάρμοσαν την πολιτική των αντιποίνων. Είναι γνωστές οι βαρβαρότητες των Νεότουρκων αυτής της περιόδου εις βάρος των Ελλήνων. Διωγμοί, εκτοπισμοί, οικονομικό μποϋκοτάζ, ψυχολογική τρομοκρατία, λεηλασίες, δολοφονίες και άλλα μέτρα, τα οποία όλα μαζί προετοίμαζαν το κλίμα της αναγκαστικής φυγής στην Ελλάδα⁴.

---

2 Α.Υ.Ε., 1916/150 (4) Στ'. ό.π.

3Μ. Ροδάς, Πώς η Γερμανία κατέστρεψε τον Ελληνισμό της Τουρκίας, Αθήνα (1978). Β' έκδοση σ. 7 κ.ε.

4Εμμ. Εμμανουηλίδη, Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Αθήνα (1924), σ. 59 κ.ε.

Κ. Λαμέρα, Το Μικρασιατικό Πρόβλημα, Αθήνα (1918), σ. 63.

Μ. Παγτζιλόγγου, Η Γενοκτονία των Ελλήνων και των Αρμενίων της Μικράς Ασίας, Αθήνα (1988), σ.

Η. MORGENTHAU, Τα Μυστικά του Βοσπόρου, Αθήνα (1989) σ. 59. κ.ε.

Κ. Φωτιάδη, Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου, στο: «Πόντιοι. Δικαίωμα στη Μνήμη, Αθήνα (1987), σ. 52 κ.ε.

Όμως όλα αυτά δεν ήσαν αρκετά, για να πετύχουν την ολοκληρωτική απομάκρυνση ή εξαφάνιση των Ελλήνων. Γι' αυτό, το Μάιο του 1914 οι Νεότουρκοι πρότειναν στην Ελληνική κυβέρνηση την ανταλλαγή της ελληνικής μειονότητας του Βιλαετίου του Αϊδινίου με τη μουσουλμανική μειονότητα της Μακεδονίας και της Ηπείρου.

Η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου αποδέχτηκε λίγες μέρες αργότερα, στις 22 Μαΐου 1914, την πρόταση των Νεότουρκων προβάλλοντας δύο όρους: πρώτον να είναι η ανταλλαγή προαιρετική και δεύτερον να συμπεριλαμβάνει γεωγραφικά και την ελληνική μειονότητα της Ανατολικής Θράκης⁵. Με την απόφαση του αυτή ο Έλληνας πρωθυπουργός πίστευε ότι θα έλυne ευκολότερα το οξύ προσφυγικό πρόβλημα, που δημιουργήθηκε στη Μακεδονία, αφού η πλειοψηφία των ευκατάστατων, μικρασιατών Ελλήνων θα παρέμεναν στον τόπο τους και ακόμη ότι μέσα από τις συμφωνίες θα εξασφάλιζε τη μελλοντική ειρηνική τους συμβίωση με τους Οθωμανούς⁶.

Παρά τη συμφωνία των δύο πλευρών, να καθήσουν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, και τη σύσταση της ειδικής Μικτής Επιτροπής για τα θέματα της συζήτησης, οι διωγμοί των Ελλήνων συνεχίζονταν με την ίδια σκληρότητα. Την κρίσιμη αυτή περίοδο οι Νεότουρκοι προσπαθούσαν να κερδίσουν χρόνο και ήσαν παράλογα απαιτητικοί στον τρόπο επίλυσης των Ελληνοοθωμανικών διαφορών. Οι εργασίες της Μικτής Επιτροπής κράτησαν ως το Δεκέμβριο του 1914 και έληξαν με την καθολική διαφωνία των δύο πλευρών σ' όλα τα βασικά θέματα⁷.

Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας, γνωρίζοντας καλά τις προθέσεις των Νεότουρκων, δεν έτρεφαν αυταπάτες για τα ουτοπικά τους σχέδια, γι' αυτό όλο το διάστημα των διαπραγματεύσεων συνέχιζαν να καταφεύγουν με κάθε μέσον προς την Ελλάδα.

5Γ. Μουρέλος, Πληθυσμιακές ανακατατάξεις την επομένη των Βαλκανικών Πολέμων, στο: Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα, του INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES, Θεσσαλονίκη (1990), σ. 178.

6Γ. Μουρέλος, ό.π. 190.

7Γ. Μουρέλος, ό.π. σ. 187.

80.176 Έλληνες από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία εγκατέλειψαν ως το Σεπτέμβριο του 1914 τα σπίτια και τις περιουσίες τους και ήρθαν στη Μακεδονία⁸. Στον αριθμό αυτό προσφύγων δεν συμπεριλαμβάνονταν οι 30.000 περίπου εύποροι πρόσφυγες, των οποίων τα ονόματα δεν καταγράφηκαν στους καταλόγους της Επιτροπής Περιθάλψεως, γιατί δε χρειάστηκαν την οικονομική ή υλική της βοήθεια⁹.

Εκτός από τις βίαιες εκτοπίσεις και τις αναγκαστικές μεταναστεύσεις, το ίδιο διάστημα παρατηρήθηκε και η πρώτη εθελοντική εγκατάσταση Ελλήνων του ευρύτερου μικρασιατικού χώρου στη Μακεδονία. Στη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων, πολλοί Μικρασιάτες Έλληνες ήρθαν και πολέμησαν, ως εθελοντές, στο πλευρό των αλύτρωτων ακόμη Ελλήνων της Μακεδονίας και της Θράκης¹⁰.

Αρκετοί από αυτούς, μετά τη λήξη του πολέμου και την απελευθέρωση των ελληνικών εδαφών, παρέμειναν για πάντα στη Μακεδονία.

Άλλοι πάλι γύρισαν πίσω στις πατρίδες τους και με την πρώτη ευκαιρία, αφού πρόβλεψαν το δυσοίωνα πολιτικό κλίμα, μετανάστευσαν στη Μακεδονία με τις οικογένειες τους και πολλές φορές μ' όλο το συγγενικό τους περιβάλλον.

Την ίδια περίοδο, τέλος, πραγματοποιήθηκε και η πρώτη μετακίνηση Ελλήνων ποντιακής καταγωγής από τον Καύκασο στη Μακεδονία.

Η επιδείνωση των σχέσεων Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πριν από την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και τα ευχάριστα νέα που έφτασαν από την ελεύθερη ελληνική Μακεδονία, επηρέασαν αποφασιστικά τους Έλληνες του Καυκάσου να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα.

Δυστυχώς μέχρι σήμερα δεν υπάρχουν ειδικές μελέτες, βάσει στατιστικών στοιχείων, ώστε να γνωρίζουμε πόσοι Έλληνες και από ποια συγκεκριμένα χωριά του Καυκάσου εγκαταστάθηκαν το 1914 σε διάφορα χωριά και πόλεις της Μακεδονίας.

Το ειδικό αυτό σκοτεινό κεφάλαιο της ιστορίας φωτίζεται ως ένα σημείο από ένα άρθρο του καθηγητή Απόστολου Βακαλόπουλου και εν μέρει από τα

αρχεία της Επιτροπής Προσφύγων, για τα οποία έχω τη γνώμη ότι περιμένουν τον ειδικό ερευνητή τους, για να τ' αξιοποιήσει.

Σύμφωνα με στοιχεία που συγκέντρωσε ο καθηγητής Απόστολος Βακαλόπουλος οι κάτοικοι των χωριών Τσιπλαχλί και Κιουλεπέρτ του Κάρς το 1914 εγκαταστάθηκαν στο Φίληρο της Θεσσαλονίκης⁸.

Την ίδια χρονιά και ως τον Ιούνιο του 1915 από τα αρχεία της Επιτροπής Περιθάλψεως πληροφορούμαστε ότι ήρθαν στην Ελλάδα από τον Καύκασο 3.260 άτομα, τα οποία εγκαταστάθηκαν κυρίως σε χωριά των περιοχών της Βέροιας, Έδεσσας, Γιαννιτσών, Ελασσόνας, Πτολεμαΐδας, Κιλκίς, Λαγκαδά, Σερρών και Θεσσαλονίκης⁹. Οι Έλληνες του Καυκάσου, μολονότι ήσαν μετανάστες, αναγνωρίστηκαν από τις ελληνικές αρχές ως πρόσφυγες και συμπεριελήφθησαν στα ειδικά προγράμματα βοήθειας της νεοσύστατης τότε Επιτροπής Προσφύγων.

Την περίοδο 1912-1914 υπολογίζεται ότι μετακινήθηκαν στα βαλκανικά κράτη και τη Μικρά Ασία περίπου 890.000 άτομα¹⁰. Από την Ελλάδα μετακινήθηκαν προς τη Μικρά Ασία 115.000 μουσουλμάνοι¹¹, ενώ στη Μακεδονία ήρθαν περίπου 120.000 Έλληνες από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία. Από τα 328 εγκαταλελειμμένα χωριά και τσιφλίκια της Μακεδονίας, όπου εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες, στα 202 κατοικούσαν μουσουλμάνοι, στα 92 Βούλγαροι και τα υπόλοιπα 34 ήταν μικτά χωριά¹².

Η βίαιη αναγκαστική μετανάστευση των περισσότερων Ελλήνων προσφύγων μετέβαλε τον εθνικό χαρακτήρα ολόκληρων επαρχιών, γιατί: «η συνεπεία (των διωγμών) επελθούσα καταστροφή του Ελληνισμού της Θράκης και μέρους της Μικράς Ασίας παρουσιάζει ως μόνον αντιστάθμισμα την συμβολή εις τον εξελληνισμόν επαρχιών τινών της Μακεδονίας, όπου το Ελληνικόν στοιχείον αντεπροσωπεύετο μέχρι τότε ανεπαρκώς, και όπου τα

8Α. Βακαλόπουλος, «Μετανάστευση Ελλήνων του Καυκάσου στη Μακεδονία». Θεσσαλονίκη και άλλα Μακεδόνικα Μελετήματα, Θεσσαλονίκη (1991), σ. 272.

9Α.Υ.Ε., 1916/150(4), Στ' Υπουργείον Οικονομικών Έκθεσις περί των εν Μακεδονία Προσφύγων, Αθήνα (1916), σ. 20.

10Γ. Μουρέλος, ό.π. 175.

11Ευστ. Ζαμπαθά, Οι εκ Μικράς Ασίας Ελληνορθόδοξοι Πρόσφυγες, Αθήνα (1969), σ. 19.

12Α.Υ.Ε., 1916/150/4 Στ', Έκθεσις Περί των εν Μακεδονία Προσφύγων. Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων. Αρ. Πρωτ. 3950/θεσσαλο-νίκη (9.03.1916), σ. 7.

κενά τα οποία εδημιούργησαν οι βαλκανικοί πόλεμοι εις τον βουλγαρικών πληθυσμόν της Μακεδονίας, επληρώθησαν από των εκ της Παλαιάς και Νέας Βουλγαρίας εκδιωχθέντων Ελλήνων, δυστυχώς μετά δυσαναλόγων θυσιών εις βάρος του ανθούτου Ελληνισμού της Θράκης»¹³.

Οι διαστάσεις που πήραν τα τεράστια προβλήματα των προσφύγων της Μακεδονίας ανάγκασαν την ελληνική κυβέρνηση να οργανώσει στη Θεσσαλονίκη ειδική υπηρεσία, ώστε να μεριμνήσει πρώτον για την προσωρινή στέγαση και περίθαλψη των προσφύγων και δεύτερον για τη μόνιμη εγκατάστασή τους σε διάφορα επαρχιακά κέντρα¹⁴.

Η υπηρεσία αυτή άρχισε να λειτουργεί από τον Ιούνιο του 1914 με την επωνυμία: «Κεντρική Επιτροπή προς Περίθαλψιν και εγκατάστασιν των εν Μακεδονία εποίκων ομογενών». Η ίδια Επιτροπή αναγνωρίστηκε και νομοθετικά με το νόμο 350 της 31 Οκτωβρίου 1914 «περί εγκαταστάσεως των εποίκων ομογενών εν Μακεδονία και αλλαχού»¹⁵. Η πείρα που απέκτησε η Επιτροπή από τα πολύπλοκα και ποικιλόμορφα προβλήματα των προσφύγων του 1914 θα αξιοποιηθεί θετικά το 1922, όταν η Ελλάδα θα δεχτεί στους κόλπους της όλο τον μικρασιατικό Ελληνισμό.

Η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου, για να αμβλύνει το οξύ προσφυγικό πρόβλημα, που καθημερινά γινόταν δυσκολότερο με τον ερχομό νέων προσφύγων, έδωσε προτεραιότητα στο να εντοπίσουν οι αρμόδιες υπηρεσίες τα δημόσια κτήματα της Μακεδονίας και να τα μοιράσουν στους πρόσφυγες. Από την έρευνα που έγινε βρέθηκαν μόνο 28 εκτάσεις με 167.000 στρέμματα, τα οποία όμως μπορούσαν να στεγάσουν μόνο 2.088 οικογένειες¹⁶. Γι' αυτό, το επόμενο θαρραλέο βήμα που πήρε η κυβέρνηση ήταν η απόφαση να καταλάβει προσωρινά τα κτήματα που εγκατέλειψαν οι Βούλγαροι και οι Τούρκοι μετά την απελευθέρωση της Μακεδονίας, ένα μέτρο που περιόρισε από τη μια την

13Π., Το Προσφυγικόν Ζήτημα εν Μακεδονία, σ. 839.

14. Α.Υ.Ε. 1916/150 (4) Στ' «Όταν ήρχισε κατά τας αρχάς του έτους 1914 ο χειμάρρος των εκ Τουρκίας και Βουλγαρίας προσφύγων να κατακλύζει κυριολεκτικώς την πόλιν της Θεσσαλονίκης και ν' απειλεί σοβαρώς την υγείαν των κατοίων» αυτής η Κυβέρνησις ευρέθη εις την ανάγκην να προβεί εις την άμεσον εγκατάστασιν των προσφύγων εις την ύπαιθρον χώραν».

15Π., Το Προσφυγικόν Ζήτημα εν Μακεδονία, σ. 840.

16Π., Το Προσφυγικόν Ζήτημα εν Μακεδονία, σ. 841.

καταπάτηση αυτών των κτημάτων από τους ντόπιους και τους κερδοσκόπους και από την άλλη έλυσε προσωρινά το πρόβλημα της επιβίωσης των προσφύγων.

Με εγκύκλιο του Υπουργείου των Οικονομικών στις 29 Ιουλίου 1914 δόθηκε εντολή στους οικονομικούς Εφόρους της Μακεδονίας να καταλάβουν τα εγκαταλειμμένα κτήματα, για τα οποία με το νόμο 262, που ψηφίστηκε στις 10 Μαΐου 1914, δόθηκε η δυνατότητα «εις τους εγκαταλείψαντας τα κτήματα των ιδιοκτητών όπως προσαγάγωσι τους τίτλους των και διεκδικήσουν τα κτήματα των»¹⁷. Ο νόμος αυτός, που είχε ισχύ ενός έτους, παρατάθηκε από την κυβέρνηση του Ζαΐμη ως τις 30 Απριλίου του 1916. «Μετά την παρέλευσιν της ανωτέρω προθεσμίας τα κτήματα ταύτα θα περιήρχοντο πλέον οριστικώς εις την κυριότητα του Ελληνικού Δημοσίου. Διά της διοικητικής ταύτης καταλήψεως το Ελληνικόν Δημόσιον κατελάμβανεν ως διαχειριστής αλλότριων τα κτήματα των αποδημασάντων, μέχρις ότου επιστρέψουν ούτοι να τα διεκδικήσουν νομίμως, εγκαθιστά δε εις αυτά πρόσφυγες προς περιφρούρησιν των δικαιωμάτων του Δημοσίου»¹⁸.

Με το μέτρο αυτό αξιοποιήθηκαν 46 τσιφλίκια και 133 κεφαλοχώρια. Θα μπορούσαν να είχαν αξιοποιηθεί πολύ περισσότερα κτήματα, αν το Υπουργείο των Οικονομικών επέμενε να συνεχισθεί μέχρι τέλους η κατάληψη των κτημάτων, και οι αρμόδιες υπηρεσίες λειτουργούσαν πιο υπεύθυνα, γιατί «σε πολλές περιφέρειας, λόγω της αδιαφορίας των εφόρων ή της τελείας ανεπαρκείας του προσωπικού αυτών, δεν κατελήφθησαν πλείστα όσα εγκαταλελειμμένα τσιφλίκια και χωρία»²².

Συνολικά με βάση τα στοιχεία της Επιτροπής Προσφύγων το 1914 ήρθαν στη Μακεδονία 117.484 πρόσφυγες, τους οποίους η επιτροπή εγκατέστησε στις παρακάτω 25 περιφέρειες:

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ	ΑΤΟΜΑ
1. Ανασελίτσας	230	942

17Π., Το Προσφυγικόν Ζήτημα εν Μακδονία, σ. 841.
18Π., Το Προσφυγικόν Ζήτημα εν Μακδονία, σ. 841.

2. Βεροίας	212	862
3. Εδέσσης	413	1.646
4. Γιανιτσών	682	2.841
5. Γρεβενών	64	300
6. Σιδηροκάστρου	1.331	5.482
7. Δράμας	3.497	12.907
8. Ελασσόνος	43	178
9. Ζίχνης	1.282	5.180
10. Θάσου	216	848
11. Θεσσαλονίκης (περιφέρ)	1.215	5.050
(πόλις)	8.282	31.528
12. Καβάλας	1.379	5.857
13. Πτολεμαΐδας	321	1.275
14. Καστοριάς	25	88
15. Κατερίνης	908	3.626
16. Κιλκισίου	3.304	13.788
17. Λαγκαδά	1.994	8.104
18. Νιγρίτης	905	3.639
19. Ελευθερούπολης	640	2.766
20. Περιοχή Νέστου	597	2.663
21. Σερβίων	165	684
22. Σερρών	611	2.265
23. Τσουμαγιάς	1.190	4.740
24. Φλωρίνης	34	126
25. Χαλκιδικής	17	97
	29.557	117.484 ¹⁹

¹⁹ Α.Υ.Ε., 1916/150 (4) Στ Έκθεσις περί των εν Μακεδονία Προσφύγων, Αθήνα (1916), Υπουργείον Οικονομικών.

Ο Γενικός Γραμματέας της Επιτροπής Προσφύγων κ. Α.Α. Πάλλης σε συνοπτική έκθεση του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών στις 9 Μαρτίου 1916 τόνιζε την κρισιμότητα αυτής της εγκατάστασης λέγοντας ότι: «η εγκατάστασις των προσφύγων εν Μακεδονία είναι σπουδαία από διττής απόψεως, εθνικής και κοινωνικής. Πρώτον δια της εγκαταστάσεως σχεδόν 120 χιλιάδων ακραιφνούς Ελληνικού πληθυσμού μετεβλήθη ο εθνολογικός χαρακτήρ ωρισμένων Μακεδόνικων επαρχιών όπου προηγουμένως επλεόναζε το αλλοεθνές στοιχείον. Ούτω η επαρχία Κιλκίς το προπύργιον τούτο της Θεσσαλονίκης, όπερ άλλοτε υπήρξεν η ακρόπολις του Βουλγαρισμού σήμερα δια της μεταναστεύσεως των πλείστων των πρώην σχισματικών κατοίκων αυτού και της εγκαταστάσεως 14 περίπου χιλιάδων προσφύγων μετεβλήθη εις ελληνικότατη ν επαρχίαν. Επίσης η επαρχία Λαγκαδά, που άλλοτε επλεόναζε το τουρκι-κόν στοιχείον, σήμερα ενισχυθεί δια της εγκαταστάσεως 9 περίπου χιλιάδων προσφύγων. Αύτη είναι η εθνική άποψις του ζητήματος ήτις δεν διέφυγε το Γενικόν μας Επιτελείον, ζήτησαν επιμόνως την εις τα χωρία της μεθορίου εγκατάστασιν προσφύγων, ήτις όμως δεν δύναται να συντελεσθή επιτυχώς εφόσον το Υπουργείον των Οικονομικών δεν αποφασίζει να επιληφθή συστηματικής της καταλήψεως των αδέσποτων γαιών και να θέση επί την διάθεσιν των Εφόρων το αναγκαίον έ-κτακτον προσωπικόν.

Κοινωνικήν μεταβολήν επέφερεν η εγκατάστασις προσφύγων εις τα εγκαταλελειμμένα τσιφλίκια, διότι ούτω πολλά τσιφλίκια μετετράπησαν εις κεφαλοχώρια, εκεί δε όπου πριν υ-πήρχον Βούλγαροι κολλίγοι σήμερα υπάρχουν Έλληνες χωρικοί. Η μεταβολή αύτη εις το καθεστώς της ιδιοκτησίας είναι φαινόμενον κοινωνικόν μεγάλης σημασίας»²⁴.

Πριν προφτάσει όμως το ελληνικό κράτος να επουλώσει τις προσφυγικές πληγές του 1914, νέο κύμα προσφυγιάς άρχισε να καταφθάνει στην Ελλάδα αυτήν την φορά από τον Πόντο, τον Καύκασο και την εμφυλιοκρατούμενη Ρωσία.

Δε χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια, για να φανεί ότι ο ερχομός των προσφύγων ήταν «θειό δώρο» για το Ελλαδικό κράτος. Τα χρήματα που ξόδεψε η Ελληνική κυβέρνηση για την αποκατάσταση τους, οι πρόσφυγες τα επέστρεψαν στο Δημόσιο μέσα σε μία πενταετία «υπό τύπον φόρου». Τα στοιχεία αυτά αντλούμε από την έκθεση του Διευθυντή Εποικισμού Μακεδονίας κ. Δ. Αβράσογλου, την οποία υπέβαλε στην κυβέρνηση το 1923. Σύμφωνα με την έκθεση αυτή το ελληνικό Κράτος «από του 1914 μέχρι του 1919 συμπεριλαμβανομένου, εδαπάνησεν δια την εγκατάστασιν των προσφύγων εν Μακεδονία συνολικώς 6.954.681 δρχ. Έναντι των ποσών τούτων ει-σεπράχθησαν υπό του Κράτους υπό των Εποίκων μόνον της Κεντρικής Μακεδονίας. Εκ δεκάτης 5.670.984,40. Προσέτι δε εκ δόσεων χρεών 302.493, εκ στρεμματικού φόρου του 1919 573,3845 δρχ., σύνολον 6.546.861, 40»²⁰.

Η κατάληψη της Τραπεζούντας και του Ανατολικού Πόντου τον Απρίλιο του 1916 από τα ρωσικά στρατεύματα, γέμισε ελπίδες και όνειρα τον Ελληνισμό της περιοχής. Για μια ακόμη φορά πίστεψαν στις παλιές προφητείες, που μιλούσαν για τη βοήθεια του ξανθού ομόθρησκου γένους. Τα τελευταία γενοκτονικά μέτρα εις βάρος των Ελλήνων από τους Νεότουρκους, τους ανάγκασαν να μην κρατούν

πια τα εξωτερικά προσχήματα. Ο ερχομός των ρωσικών στρατευμάτων χαιρετίστηκε από τους Έλληνες με πανηγυρικές εκδηλώσεις. Δυο χρόνια οι Έλληνες και οι Ρώσοι συγκυβέρνησαν ειρηνικά στον ανατολικό Πόντο. Η Οκτωβριανή Επανάσταση, η αλλαγή της ρωσικής πολιτικής και η αφινδία οπισθοχώρηση του ρωσικού στρατού, έγιναν αιτία να πάρουν οι Έλληνες των περιοχών αυτών το δρόμο της αναγκαστικής φυγής. Συγκεκριμένα, 80.000 Έλληνες του Ανατολικού Πόντου εγκατέλειψαν τα χωριά τους και ακολούθησαν τα ρωσικά στρατεύματα, επειδή φοβήθηκαν ότι οι Νεότουρκοι θα ξανάρχιζαν τις διώξεις, μετά την ανακατάληψη της Τραπεζούντας. Στον αριθμό των προσφύγων αυτών προστέθηκαν και οι 75.000 Έλληνες του Κυβερνείου Καρς, οι οποίοι μετανάστευσαν εκεί από τον Πόντο το 1878, όταν η περιοχή παραχωρήθηκε στη Ρωσία²¹. Με τη συνθήκη όμως του Μπρεστ-Λιτόφσκ, το 1918, με την οποία επιστράφηκε η περιοχή στο Σουλτάνο, όλοι οι Έλληνες αναγκάστηκαν να μετακινηθούν στο Βόρειο Καύκασο και στις παραλίες της Μαύρης Θάλασσας, όπου ο εμφύλιος πόλεμος δεν είχε δείξει ακόμη το πραγματικό του πρόσωπο.

Υπολογίζεται ότι περισσότεροι από 150.000 Ελληνοπόντιοι βρήκαν φιλοξενία στο Βόρειο Καύκασο και τη Νότια Ρωσία αρχικά από το ακμαίο ελληνικό στοιχείο που ζούσε οργανωμένο εκεί σε κοινότητες²² και αργότερα από την Ελληνική κυβέρνηση, η οποία, όταν συνειδητοποίησε το μέγεθος της εθνικής συμφοράς, έστειλε ειδική αποστολή με διευθυντή τον λογοτέχνη Νίκο Καζαντζάκη, για να ενισχύσει υλικά και ηθικά τους πρόσφυγες και να συντονίσει τις ενέργειες για τη μεταφορά στην Ελλάδα²³. Στο διάστημα που μεσολάβησε, όμως, μέχρι τη συνειδητοποίηση του προβλήματος δεκάδες χιλιάδες Έλληνες χάθηκαν την περίοδο του εμφυλίου πολέμου στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας από τους τσαρικούς και τους μπολσεβίκους αλλά και από την πείνα και το κρύο, περιμένοντας τα ελληνικά καράβια, να τους μεταφέρουν στην Ελλάδα²⁴. Ευθύνη για τον άδικο χαμό των αθώων θυμάτων φέρνει η Ελληνική κυβέρνηση, που είχε στραμμένη την προσοχή της μόνο στην Μικρά Ασία. Δυστυχώς, αγνόησε την ύπαρξη 700.000 Ελλήνων στη Ρωσία²⁵ και με την άστοχη πολιτική της ενέργεια να στείλει ελληνικό στρατό στην Ουκρανία, επιδείνωσε ακόμη περισσότερο την θέση των ντόπιων Ελλήνων, οι οποίοι θεωρήθηκαν αμφίβολης νομιμοφροσύνης από το σοβιετικό καθεστώς: «Η εις Ουκρανίαν ελληνική εκστρατεία αναντιρρήτως συνετέλεσε τα μέγιστα εις την καταστροφήν ταύτην, διότι προηγουμένως οι Έλληνες απελάμβαναν παρά της σοβιετικής κυβερνήσεως επιεικείας και σχεδόν προνομιακής διακρίσεως μεταξύ των λοιπών ξένων υπηκόων» έγραφε σε υπόμνημα του προς το Σεβ. Υπουργείο των Εξωτερικών στις 1.11.1921 ο πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας Οδησού κ. Ελ.

21Α.Υ.Ε., 1919, Α/5/ΧΙΙ, Πόντος. Ρύθμιση εθνικών διεκδικήσεων στο Συνέδριο της Ειρήνης, Αρ. Πρωτ. 297, Αικατερινοδόρ (27.10.1919). Βλέπε ακόμη. «Οι Έλληνες του Κάρς», εφημ. Ελεύθερος Πόντος, Βατούμ (29.04.1920). Γιάννης Ανατολίτης, οι Καρσιώτες. Ένας ξεχασμένος Ελληνισμός, στην Εφημ. Εποχή, Τραπεζούντα (23.05.1919). Μ. Αιλιανός, Το έργο της Ελληνικής Περιθάλψεως, Αθήνα (1921), σ. 88.

22Α.Υ.Ε., 1920 Α/5/ΧΙ, Πόντος. «Ελληνισμός της Ρωσίας και τόπος προελεύσεως αυτού. Προς την Σεβαστήν Ελληνικήν Κυβέρνησιν, Υπογραφή. Αρχιμανδρίτης Πανάρετος και Α.Χ. Ακρίτας. Το υπόμνημα αυτό αναφερόμενο και στη βοήθεια που προσέφεραν οι Ενώσεις των Ποντίων προς τους Πρόσφυγες έγραφε: «Αι Κεντρικοί και λοιπαί Ενώσεις των Ποντίων Ελλήνων, συμφώνως προς το Καταστατικόν αυτών, ανέλαβον και την περίθαλψιν των προσφύγων, παρέχουσαι βοηθήματα εις τας υφιστάμενος ήδη Επιτροπάς των Προσφύγων και συντελούσαι εις την εξεύ-ρεσιν των αναγκαιούντων πόρων, και αναπληρούσαι αυτάς όπου δεν υ-πήρχον.

23Ν. Καζαντζάκης, Αναφορά στο Γκρέκο, Αθήνα (1962). Κ. Φωτιάδης, Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ο αιώνα, σ. 41. Κ. Χει-μαριού, «Ο Καζαντζάκης και οι Πόντιοι»: Νέα Εστία, τευχ. 1247 Αθήνα (1979) σ. 866-875 και Α.Υ.Ε., 1919 Α/5/VI(15) Πόντος Αρ. Πρωτ. 10386/ 18.10.1919.

24Εφημ. Ελεύθερος Πόντος, «Βατούμ» (03.10.1920), (10.10.1920). Α.Υ.Ε., Υ.Α.Κ., 1920 Α/45, τηλεγράφ. 1728/03.08.1920. Μ. Αιλιανός, ό.π. 89-99.

25Κ. Φωτιάδης, Ο Ελληνισμός της Κριμαίας, Αθήνα (1990), σ. 33. Ισ. Λαυρεντίδης, Οι εκ της Σοβιετικής Ένωσης Έλληνες Ποντιακής Καταγωγής και τα εκ της Συνθήκης της Λωζάνης δικαιώματα των, Αθήνα (1986) σ. 18. Α.Υ.Ε., 1920, Α/5/ΧΙ Πόντος. «Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τόπος προελεύσεως αυτού».

Παυλίδης²⁶. Το σοβιετικό καθεστώς, για να πετύχει το σχέδιο του δε δίστασε να τιμωρήσει χωριά ολόκληρα δολοφονώντας τους τάχα αντιδραστικούς και λεηλατώντας τις περιουσίες τους.

«Μετά την κατάληψιν της Μελιτουπόλεως υπό των Μπολσεβίκων έφτασαν εις Κέρτσιον πρόσφυγες, οίτινες εβεβαίουν ότι αι άτακτοι προφυλακαί του στρατού των Μπολσεβίκων προέβησαν γενικώς εις σφαγάς και λεηλασίας του ελληνικού πληθυσμού»²⁷. Αλλά και η συμπεριφορά των τσαρικών στρατευμάτων δεν ήταν καλύτερη απέναντι στο ελληνικό στοιχείο. Ο Έλληνας πρόξενος της περιφέρειας Νοβορωσίσκ στις 3.4.1919 τόνιζε σε αναφορά του προς το Ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών: «... πάσαι αι οικίαι των Ελλήνων χωρικών ει τα μέρη εκείνα διηρπάγησαν και εληλατήθησαν υπό του εθελοντικού στρατού. Απέναντι της όλης συστηματικής κατα-διώξεως, εις τα καταληφθέντα παρά του εθελοντικού στρατού μέρη κατά του ελληνικού στοιχείου, εις το εμπόριον και τον εν γένει ιδιωτικόν του βίον, αι κακώσεις και αι χρηματικοί αφαιμάξεις αποβαίνουνσι δευτερευούσης σημασίας. Εν γένει ακατονόμαστα όργια λαμβάνουσι καθ' εκάστην χώραν, όσα δεν διεπράχθη σαν παρά των Μπολσεβίκων, οίτινες μεταξύ των άλλων, εσεβάσθησαν τας ελληνίδας κόρας και γυναίκας, ενώ ο εθελοντικός στρατός ητίμασεν αυτάς»²⁸.

Η αλήθεια είναι ότι, λόγω του εμφυλίου πολέμου, ξύπνησαν στο μωσαϊκό των εθνοτήτων της Μαύρης Θάλασσας, αρρωστημένες εθνικοεδαφικές διεκδικήσεις και καταπιέσεις από το παρελθόν, με αποτέλεσμα να χειροτερεύσει ακόμη περισσότερο η θέση των μικρών εθνοτήτων. Στις 20.5.1920 ο πρόεδρος της Ελληνικής κοινότητα Γουταούτας εκθέτοντας στον Υ.Α.Κ. κ. Ε. Κανελλόπουλο την κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή του έγραφε: «...Δυστυχώς από τινών μηνών οι περίοικοι Απχάζοι, με την πρόφασιν δήθεν ότι η Ελλάς υποστηρίζει τον απειλούντα την Δημοκρατίαν αυτών Ρώσσον στρατηγόν Δενί-κιν, εξήσκησαν παν είδος ληστείας και βιαιοπραγίας κατά των εν υπαίθρω Ελλήνων, επειδή δε προέβησαν και εις δολοφονίας, ηναγκάσθημεν πανοικεί να κατέλθωμεν εις την πόλιν Γουταούταν όπως επιστρέψωμεν εις την πατρίδα μας (εννοεί την Αμάσειαν του Πόντου)»²⁹.

Ο Ελληνισμός του Καυκάσου και της Νότιας Ρωσίας, που βρισκόταν παρά (χωρίς) τη θέληση του στο επίκεντρο των πολεμικών συγκρούσεων, πλήρωσε πολύ ακριβά την καθυστέρηση των ελληνικών πλοίων. Μεγάλη ευθύνη φέρνουν και οι ηγέτες των ποντιακών κοινοτήτων, που με τις ομηρικές αρχηγικές φιλονικίες και τις λανθασμένες πολιτικές κινήσεις τους λειτούργησαν αρνητικά σε θέματα συνεργασίας με τις αρμόδιες ελληνικές αρχές³⁰.

Στις δύσκολες εκείνες ημέρες βρέθηκε ο κατάλληλος άνθρωπος ν' απαλύνει τον πόνο τους και να τους δώσει κουράγιο κι ελπίδα. Ήταν ο Νίκος Καζαντζάκης, που με εντολή του Έλληνα πρωθυπουργού, πήγε στον Καύκασο, να συγκεντρώσει τον απελπισμένο και εξασθλωμένο ελληνικό πληθυσμό και να τον μεταφέρει στη Μακεδονία. Ο Νίκος Καζαντζάκης στο βιβλίο του «Αναφορά στο Γκρέκο» περιγράφει με θαυμαστό τρόπο τον αγώνα του για τη διάσωση των Ελλήνων του Καυκάσου: «Βρισκόταν ακόμα στην Ιταλία, όταν έλαβα από την Αθήνα, από τον υπουργό της Κοινωνικής Πρόνοιας, τηλεγράφημα αν δέχομαι ν' αναλάβω τη Γενική Διεύθυνση του υπουργείου με ειδική εντολή να πάω στον Καύκασο που κιντύνευαν πάνω από εκατό χιλιάδες Έλληνες και να προσπαθήσω να βρω τρόπο να μετακομιστούν στην Ελλάδα, να σωθούν. Πρώτη φορά παρουσιάζονταν στη ζωή μου η ευκαιρία να μπω στην πράξη και να μην έχω πια να παλεύω με θεωρίες και ιδέες και Χριστούς και Βούδες παρά με ζωντανούς, σάρκα και κόκκαλα ανθρώπους... Δέχτηκα και για έναν άλλο λόγο: πόνεσα την αιώνια σταυρωμένη ράτσα μου που κινδύνευε πάλι στο προμηθεϊκό βουνό του Καυκάσου. Δεν ήταν ο Προμηθεάς, ήταν η Ελλάδα καρφωμένη πάλι από το Κράτος και τη Βία στον Καύκασο - αυτός είναι ο στρατός ο δικός της - και φωνάζει. Φωνάζει όχι τους θεούς, φωνάζει τους ανθρώπους, τα παιδιά της, να τη σώσουν. Έτσι, ταυτίζοντας τα σημερινά παθήματα με τα αιώνια πάθη της Ελλάδας, υψώνοντας την τραγική σύγχρονη περιπέτεια σε σύμβολο, δέχτηκα»³⁶.

Το θέμα της αποκατάστασης των Ελλήνων του Καυκάσου έγινε από την πρώτη μέρα που ανέλαβε ο Νίκος Καζαντζάκης σκοπός της ζωής του. Σε συνεργασία με τα ποντιακά σωματεία και τις ελληνικές κοινότητες φρόντιζε να ξεπεράσει, όσο γινόταν πιο ανώδυνα, τα δύσκολα καθημερινά προβλήματα που ανέκυπταν³¹.

26Ε. Παυλίδης, Ο Ελληνισμός της Ρωσίας, Αθήνα (1953), σ. 82.

27Κ. Φωτιάδης, Ο Ελληνισμός της Κριμαίας, σ. 51-52.

έκτακτον αποστολήν, ην υπό την αρχηγίαν του κ. Ν. Καζαντζάκη απε-

28Κ. Φωτιάδης, Οι Έλληνες της Σοβιετικής Ένωσης του 20αι. σ. 34, υποσημείωση 44.

29Α.Υ.Ε., Υ.Α.Κ., 1919/Α/4. Αρ. Πρωτ. 246/20.05.1919.

30Κ. Φωτιάδης, Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης στον 20ο αιώνα, σ. 50-52, Α.Υ.Ε., Υ.Α.Κ., 1920/4δ. Αρ. Πρωτ.

11492. Λονδίνο (21.03. 1920). Α.Υ.Ε., Υ.Α.Κ., 1920 Α/4δ. Αρ. Πρωτ. 8273/666. Θεσσαλονίκη (23. 03.1920).

στεύλατε εις Καύκασον προς μελέτην του προσφυγικού και του Εθνικού του Πόντου ζητήματος εν γένει». Α.Υ.Ε., 1919 Α/5/VI(15) Πόντος Αρ. Πρωτ. 10386/1810.1919.

Ενοχλημένος από την υποτονική αντιμετώπιση της τραγικής κατάστασης των Ελλήνων του Καυκάσου εκ μέρους των ελληνικών αρχών, έξι μήνες μετά την αποστολή του, σε μία από τις αυστηρές εκθέσεις του στις 10.11.1919 προς τον Υπουργό Περιθάλψεως κ. Σπ. Σίμο πρότεινε συγκεκριμένα μέτρα επίλυσης του προσφυγικού ζητήματος:

«Εις την ελευθέραν Ελλάδα: προπαρασκευαστική εργασία εις τους τόπους της εγκαταστάσεως:

Είναι απόλυτος ανάγκη και ασύγνωστος πάσα αργοπορία, εντός του χειμῶνος τούτου να ορισθούν αι γαίαι, τας οποίας θα καταλάβουν αι πρώται χιλιάδες των μελλόντων να μεταναστεύσουν και να εξευρεθούν ή να αναγερθούν τα κατάλληλα οικήματα.

Το ζήτημα του στεγασμού είναι το μέγιστον. Και νομίζω ότι το υπουργείον της περιθάλψεως μη επαναπαυόμενον αποκλειστικῶς εις την προταθείσαν λύσιν περί ανεγέρσεως συνοικισμῶν δι' οικοδόμων Ελλήνων μεταπεμπομένων εκ της Ν. Ρωσίας, οφείλει να ζητήσει και εξεύρει ταχύτερον και γενικώτερον τρόπον στεγασμού: ως τοιούτον δε, μοναδικόν αληθῶς και δια τα μεγάλα κοινωνικά του αποτελέσματα, τα οποία προώρι-σται να ἔχη εις την ημετέραν χώραν, θεωρώ την γενομένην υπό μεγάλου Αμερικανικοῦ οἴκου πρότασιν μεταφοράς ολοκλήρου εργοστασίου οικοδομῆς εν Ελλάδι. Το εργοστάσιον τούτο, κατά τας γενομένας εις το υφ' υμᾶς υπουργείον επισήμους προτάσεις, θα ιδρυθεῖ εν Ελλάδι, εἰν παραγγελθῶσι 4.000 Οικίσκοι (εκ 4 δωματίων), και αναλαμβάνει την υποχρέωσιν να κατασκευάζει τρεις τοιούτους οικίσκους καθ' ἐκάστην ὥραν.

Εἰν αληθῶς ἡ ελληνική κυβέρνησις ἀπεφάσισε να μεταφέρει τους Καυκάσιους εις την Ελλάδα και να πυκνώσει πληθυσμόν με Ἕλληνας γεωργούς ἐξαιρέτου εργατικότητος, πρέπει και να ἀντικρῦσει ἀκεραίαν τὴν υποχρέωσιν ἣν συνεπάγεται μια τοιαύτη ἀπόφασις: Δια να ἐκρίζωθουν και να μεταφυτευθῶν εις την Ελλάδα τόσαι χιλιάδες ἀνθρώπων ἀπαιτοῦνται δαπάναι και δια τὴν μεταφορὰν των και δια τὴν προσωρινὴν συντήρησίν των ἄμα ἔλθουν και δια τὴν στέγασιν και γεωργικὴν των ἀποκατάστασιν. Αἱ δαπάναι αὐταὶ βεβαίως ἐντός ὀλίγων ἐτῶν θα καλυφθῶν πολλαπλασιῶς, ἀλλὰ εἰν ἀνάγκη να διατεθῶσι τάχιστα, διότι μετὰ τινὰς μήνας ὅλα δεικνύουν ὅτι πιθανότατα να εἰν πολὺ ἀργὰ πλέον.

Εἰν ἄλιν ἡ ελληνική κυβέρνησις εὐρίσκειται ἐπὶ του παρόντος προ τῆς ἀδυναμίας να ὑποστῆ τὴν δαπάνην τὴν ἀπαιτου-μένην δια τὴν σωτηρίαν εκατόν χιλιάδων Ελλήνων, νομίζω ὅτι θα ἢ το ἀξιοπρεπέστερον δια το γόητρον τῆς Ελλάδος και φι-λάνθρωπότερον δια τους δυστυχεῖς ἐκεῖ πέραν Ἕλληνας τους βουκαλιζομένους ἀπὸ ἐπισήμως διδομένης ἐλπίδας, να **δήλωσιν** ὅτι εγκαταλείπει εις τὴν τύχην των τους Ἕλληνας τούτους, να ἀποσύρη εκ του Καυκάσου τὴν ἐιδικῶς δια τὴν περιθάλ-ψην και μετανάστευσιν ἐκπεμφθείσαν ἀποστολήν.

Ἦδη τα μέλη τῆς ἀποστολῆς δηλοῦν ὅτι ἀδυνατοῦν πέραν του χειμῶνος τούτου να συγκρατήσουν τους ἀηλιπισμένους και δεινοπαθόντος ελληνικοῦ πληθυσμούς εν εκ των δύο θα συμβῆ: ἢ θα ἀφομοιωθῶν οἱ Ἕλληνες προς τους Γεωργιανούς και τους Ρώσους, χανόμενοι δια τὴν Ελλάδα, και ἢ και τούτο εἰν πιθανότατον - πολλοὶ θα σωρευθῶν εις τα πρώτα ἀτιμόπλοια και θα ριφθῶν εις τα ελληνικά παράλια, δημιουργού-ντες νέον προσφυγικόν ζήτημα και υποβάλλοντες το ελληνικόν κράτος εις δαπανὰς πολὺ μεγαλυτέρας, ἀκαρπους τῶρα, ἀπὸ τας δαπανὰς αἰτίνες θα ἀητουῦντο δια τὴν οργανωμένην και κανονικὴν αὐτῶν μετανάστευσιν και εγκατάστασιν εις τα πλούσια και ἀκαλλιέργητους ἐθνικὰς γαίας τῆς Μακεδονίας, και τῆς Μ. Ἀσίας»³²

Πόσο τραγικὴ ἦταν ἡ κατάστασις των Ελλήνων που συγκεντρώθηκαν στις παραλίες του Βατούμ, φαίνεται ἀπὸ τις ἐκθέσεις, τις οποῖες ο προϊστάμενος τῆς υπηρεσίας περιθάλψεως Κ. Κωνστανταράκης ἔστειλε στο ἀρμόδιο τμήμα του Υπουργείου Περιθάλψεως: «... ἔχομεν μέσον ὄρο θανάτων 50 άτομα ἡμερησίως, ἀν δεν ληφθῶσι τα εν τῷ πρακτικῷ ὑποδεικνύόμενα μέτρα, ο ἀριθμὸς των θανάτων ἀφεύκτως θέλει διπλασιασθεῖ, δεδομένου ὅτι ἤρχισαν ἤδη εν Βατούμ οἱ συνήθεις ραγδαῖες και μεγάλης διαρκείας βροχαί, μεταβάλλουσαι τας προχείρους κατασκηνώσεις των προσφύγων εις τέλματα. Και θα κατάντη σω-μεν οὕτω να ἴδωμεν ἀποθνήσκοντας ἐντός τριμήνου ὅλους σχεδόν τους εν Βατούμ πρόσφυγας»³³.

Τον ἀμεσο κίνδυνο που ἀντιμετώπιζαν οἱ πρόσφυγες, τόνιζε ἐπανειλημμένα προς τις ἀρμόδιες ελληνικὲς ἀρχές και το Ἐθνικὸ Συμβούλιο του Πόντου, που εἶχε ἔδρα το Βατούμ. Συγκεκριμένα το

32Κ. Φωτιάδης, Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ο αιώνα, στο αφιέρωμα του Σωματείου Παναγία Σουμελά: «Ο Ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης». Θεσσαλονίκη (1991), σ. 42.
33Α.Υ.Ε., Υ.Α.Κ., 1920/Α/4δ Αρ. Πρωτ. 1031, «Βατούμ 23.08.1920».

Μάρτιο του 1920 ο εκπρόσωπος του Συμβουλίου Θ. Θεοφύλακτου ζητούσε από την κυβέρνηση να πάρει τα παρακάτω μέτρα: «ίνα τεθή τέρμα εις τας πολλαπλός δυστυχίας των προσφύγων.

- 1) Αμεσος μεταφορά των εν Βατούμ διαμενόντων τριών χιλιάδων προσφύγων Καρσιωτών.
- 2) Βαθμιαία μεταφορά των εν Κάρς συνηθροισμένων 30 χιλιάδων προσφύγων Καρσιωτών.
- 3) Μεταφορά των λοιπών Καρσιωτών προσφύγων των διαμενόντων εις την περιφέρειαν Κουπάν και το Κυβερνείον Μ. Θαλάσσης.
- 4) Μεταφορά 45 χιλιάδων κατοίκων Τσάλκας εις τον Καύκασο...»³⁴.

Από τους εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες μεταφέρθηκαν τελικά στη Θεσσαλονίκη με Ελληνικά πλοία κατά το διάστημα 1919-1920, 17.000 γεωργικές και 6.000 αστικές οικογένειες, αφού πρώτα πέρασαν από τα φοβερά λοιμοκαθαρτήρια της Καλαμαριάς και της Μακρονήσου³⁵. Τραγική ήταν η κατάσταση των πρώτων προσφύγων που έφτασαν στην Καλαμαριά.

Οι ταλαιπωρίες, η ασφυκτική συμβίωση ανθρώπων και ζώων πολλές φορές - βδομάδες ολόκληρες, μέσα σε ακατάλληλα από πλευράς υγιεινής πλοία, οδήγησαν στο θάνατο τους πιο αδύνατους σωματικά, πριν προφτάσουν να χαρούν την ποθητή τους πατρίδα³⁶.

Όσοι άντεξαν τις καραντίνες και τις άλλες δοκιμασίες, κατάντησαν ανθρώπινα κουρέλια, ανίκανα να βοηθήσουν τους συμπατριώτες τους που τους είχαν ανάγκη.

Το λαϊκό δίστιχο ανώνυμου τραγουδιστή:

Τσόλ κ' έρημον Καράπουρον, τριγύλ, τριγύλ ταφία
ανοίξτε και τερέστε τα, ούλε Καρσί παιδία

(Ακατοίκητο και έρημο Καραμπουρνάκι, γύρω γύρω μνήματα ανοίξτε και κοιτάξτε τα, όλα εκεί παιδία του Κάρς),

αποδίδει ρεαλιστικά το μέγεθος της αληθινής συμφοράς. Όμως εκτός από τα φυσικά αίτια του θανάτου, δεν μπορεί κανείς να μη συγκαταριθμήσει και τους πολλούς θανάτους από καθαρά ψυχολογικά και ηθικά αίτια από αλλεπάλληλες και συνεχείς θλίψεις, αλλά και καταθλίψεις που δοκίμαζαν καθ' όλη τη διάρκεια του ξεσηκωμού τους από τις γενέτειρες τους ως τον απροσδιόριστο ακόμη τόπο της νέας πατρίδας³⁷. Η κοινή δυστυχία ανάγκαζε τους πρόσφυγες να συνεχίζουν να είναι συσπειρωμένοι γύρω από τα κοινοτικά μέλη της γενέτειρας τους. Υπακούοντας με σεβασμό στους αρχηγούς της αποστολής, επιλέγανε τα χωριά εκείνα και τις πόλεις της Μακεδονίας, που εκπληρούσαν τις αγροτικές ή αστικές δυνατότητες προσφοράς εργασίας³⁸. Η ελευθερία εκλογής του τόπου διαμονής ανήκε στους πρόσφυγες. Οι περισσότεροι όμως δέχονταν-ντις προτάσεις των αρμόδιων κρατικών φορέων, που τους συμβούλευαν να προτιμούν, για να λύσουν έτσι το στεγαστικό τους πρόβλημα, τα εγκαταλειμμένα χωριά των μουσουλμάνων αλλά και των Βουλγάρων. Όπως είναι γνωστό, με την εθελοντική ανταλλαγή των πληθυσμών της συνθήκης του NEUILLY που υπογράφηκε στις 27.11.1919, εγκατέλειψαν τη Μακεδονία και μετοίκησαν στη Βουλγαρία 53.000 σλαβόφωνοι. Ταυτόχρονα ήρθαν στην Ελλάδα 30.000 Έλληνες της Βουλγαρίας, οι οποίοι και ενίσχυσαν με καινούριο αίμα τις φλέβες της ελληνικής Μακεδονίας³⁹.

Ο Γ. Γρηγοριάδης στο βιβλίο του «Ο Πόντος και το Κάρς» γράφει: «Ενώ σε τούτα τ' ακριτικά μέρη θέλει η κυβέρνηση να εγκαταστήσει γνησίους και ακραιφνείς Έλληνες, θέλει εδώ στην σπονδυλική στήλη της Ελλάδος, την βορειοελλαδίτικη συνοριακή ζώνη, συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς και γι' αυτό προς τα εδώ κατευθύνει το προσφυγικό στοιχείο»⁴⁰. Η ρεαλιστική πρόταση που είχε κάνει ο Νίκος Καζαντζάκης στις 25 Ιουνίου 1920 προς το Υπουργείο Περιθάλψεως για την επίλυση του Μακεδόνικου Ζητήματος, τονίζοντας στην έκθεση του με αποκαλυπτικά ντοκουμέντα ότι: «Μία μόνο σωτηρία υπάρχει: Να φέρωμεν περισσότερος χιλιάδας Έλληνας γεωργούς εκ του Καυκάσου εις την Ελλάδα»⁴¹ ενίσχυσε την απόφαση της Κυβέρνησης να εποικίσει τη Μακεδονία με ελληνικό πληθυσμό

34Α.Υ.Ε., 1920 Β/59. Περιθάλψης Προσφύγων Πόντου, Αθήνα (10.03.1920). Κ. Φωτιάδης, Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ο αιώνα, σ. 45.

35Η απολύμανση με τα μέσα της εποχής εκείνης ήταν μια οδυνηρή περιπέτεια. Καταστρέφονταν ο ρουχισμός και οι περισσότερες αποσκευές που κουβαλούσαν από την υψηλή θερμοκρασία. Όλοι οι πρόσφυγες κουρέονταν με ψιλή μηχανή, περνούσαν από τα απολυμαντήρια και οδη-γούνταν στις ανθυγιεινές παράγκες των συμμαχικών στρατευμάτων που υπήρχαν στην Καλαμαριά και τα Ελευθέρια για τον απαιτούμενο χρόνο Καραντίνας, ο οποίος μερικές φορές ξεπερνούσε τους έξι μήνες.

36Η ταφή τους κατάντησε προβληματική από έλλειψη χεριών, αν και θάβονταν σε ομαδικούς τάφους. Δε μπορούσε κανείς να βρει ανθρώπους υγείς με δύναμη, για ν' ανοίξουν τάφους. Όλοι ήταν μαραζωμένοι και αδύναμοι, εξαντλημένοι από τις μακροχρόνιες ταλαιπωρίες της προσφυγιάς, αλλά κυρίως από την επιδημία της μαλάριας και τις εντερικές παθήσεις, που τους βρήκαν στην Ελλάδα και στάθηκαν η κύρια αφορμή μεγάλου αριθμού θανάτων.

37Α. Βακαλόπουλος, ό.π. 275.

38Αρχείο Κ. Φωτιάδη. Πρωτόκολλο Κοινότητας Σταυρουπόλεως, της περιφέρειας Κουμπάν (08.07.1919).

39Ευστ. Ζαμπαθής, ό.π. 19

40Γ. Γρηγοριάδης, Ο Πόντος και το Κάρς, Αθήνα (1973), σ. 159.

41Κ. Φωτιάδη, Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ο αιώνα, σ. 53 Κ. Χειμαριός, ό.π. 872.

από τη Ρωσία. Από την Κομοτηνή ως τη Φλώρινα τα ερειπωμένα χωριά ξαναζωντάνεψαν. Οι πρόσφυγες μ' όλες τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν, χάρη στο δικό τους κουράγιο και στις φιλότιμες προσπάθειες της νεοσύστατης υπηρεσίας του Εποικισμού, μπόρεσαν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα να ξεπεράσουν τα βασικά προβλήματα επιβίωσης και προσαρμογής. Αυτό όμως που αξίζει να μνημονευθεί ιδιαίτερα είναι το υψηλό εθνικό φρόνημα που τους διέκρινε, γιατί, παράλληλα με τα προβλήματα που τους βασάνιζαν και τις απαιτήσεις που είχαν από τις αρμόδιες κρατικές αρχές, δεν ξέχασαν και τις υποχρεώσεις που είχαν απέναντι στην πατρίδα.

Δεν ήσαν λίγοι οι νέοι πρόσφυγες, που μετά την απολύμανση και τις ταλαιπωρίες, κατετάχτηκαν αμέσως εθελοντές στον ελληνικό στρατό και πήγαν και πολέμησαν στην πρώτη γραμμή της Μικρής Ασίας⁴². Ο συνταγματάρχης Καθενιώτης αναφέρει στον Ε. Βενιζέλο ότι ως την 1 Οκτωβρίου 1919 υπηρετούσαν 640 εθελοντές Πόντιοι στρατιώτες και ότι: «μέχρι τέλους μηνός υπολογίζω ότι κατάταξις Ποντίων λοιπής Μακεδονίας (τάγμα) εθελοντών συμπληρώσει τρία τάγματα στρατηγείου παρέχοντας όλα τα μέσα»⁴³.

Δεν πρόφτασε η Ελλάδα να λύσει το προσφυγικό πρόβλημα της περιόδου 1913-1920 και δυο χρόνια αργότερα δέχτηκε το τελειωτικό χτύπημα με την τραγική εξέλιξη που είχε η συμμετοχή της στη μικρασιατική περιπέτεια.

Η εθνική συμφορά του 1922 είχε ως συνέπεια το ξερίζωμα του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας. Πάνω από 1.300.000 Έλληνες⁴⁴ αναγκάστηκαν να εκπατρισθούν βίαια, εγκαταλείποντας μαζί με τις περιουσίες τους, τον πολιτισμό και τα ιερά τους και τερματίζοντας την τρισχιλιόχρονη δημιουργική παρουσία τους εκεί. Ο Ελληνισμός της καθ' ημάς Ανατολής με τους ευρείς ορίζοντες, μέσα σε λίγες μέρες συρρικνώθηκε εδαφικά στον περιορισμένο ελλαδικό χώρο.

Στην παγκόσμια Ιστορία η Σύμβαση της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών της Ελλάδας και Τουρκίας είναι το μοναδικό παράδειγμα. Οι πολύπλευρες αρνητικές προεκτάσεις και για τους δύο λαούς, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν ως οπωροκηπευτικά που μεταφυτεύθηκαν, καθώς επίσης και οι τραυματικές εμπειρίες των νοσταλγών προσφύγων, επηρέασαν αλλά και επηρεάζουν θετικά ως τις μέρες μας τους ειδικούς εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων, ώστε να μας ξαναπροτείνουν την απάνθρωπη αυτή Σύμβαση σ' ανάλογες περιπτώσεις διακρατικών διαφορών.

Η εξαντλημένη ηθικά, πολιτικοκοινωνικά, δημογραφικά και οικονομικά Ελλάδα από τον συνεχή δεκαετή πόλεμο, αναγκάστηκε να δεχτεί στους κόλπους της τους εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες, χωρίς κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο υποδοχής·

Η μικρασιατική καταστροφή, ξανάφερε στο προσκήνιο την ταραγμένη εσωτερική πολιτική κατάσταση. Η ανικανότητα των βασιλικών κυβερνήσεων, ανάγκασε τον στρατηγό Πλαστήρα, να πάρει στα χέρια του την εξουσία και να εκθρονίσει το βασιλιά Κωνσταντίνο. Πρώτη του φροντίδα ήταν η κινητοποίηση όλων των κρατικών υπηρεσιών για την επίλυση των προσφυγικών προβλημάτων. Στις δύσκολες εκείνες μέρες μεγάλη ήταν η προσφορά των υπηρεσιών Περίθαλψης του Υπουργείου Προνοίας που λειτούργησαν πρώτη φορά το 1914 για τους πρόσφυγες της περιόδου 1914-1919 και συνέχισαν τη λειτουργία τους και μετά το 1922. Οι υπάλληλοι των υπηρεσιών με την πείρα τους βοήθησαν ουσιαστικά τους άστεγους πρόσφυγες να ξεπεράσουν κυρίως τα προβλήματα προσαρμογής που αντιμετώπισαν στις εφιαλτικές καραντίνες και στους άλλους χώρους υποδοχής.

Ο δικαιολογημένος φόβος της Πολιτείας για μεταδοτικές αρρώστιες, που μπορεί να κουβαλούσαν μαζί τους οι πρόσφυγες, την ανάγκασε να πάρει προληπτικά μέτρα. Έτσι τα λιμο-καθατήρια της Καλαμαριάς, της Μακρονήσου και άλλων πόλεων ξαναλειτούργησαν, κάτω όμως από απάνθρωπες και αχαρκτήριστες ψυχολογικά συνθήκες, με αποτέλεσμα πολλοί πρόσφυγες να τις ταυτίσουν με την κόλαση του Δάντη. Μετά το ψυχικό σοκ των λιμοκαθατηρίων οι τοπικές αρχές τους εγκατέστησαν προσωρινά σε σχολεία, εκκλησίες, αποθήκες, ξύλινα παραπήγματα, στρατόπεδα, υπόγεια, μοναστήρια, εργοστάσια και όποιους άλλους χώρους έβρισκαν, για να μη πεθάνουν από το κρύο και τις κακουχίες. Το πρώτο διάστημα μοίρασαν τρόφιμα, ρούχα, κλινοσκεπάσματα, τέντες, φάρμακα σ' όλους τους άστεγους πρόσφυγες.

42Θεοχάρης Χάρης, Ο Παπα-Χαρίτοφ και η Κοινωνική προσφορά του στον Καύκασο και την Ελλάδα. Θεσσαλονίκη (1984), σ. 137.

43Μουσείο Μπενάκη, Φάκελος Βενιζέλου. Φ. 23 Υπ. Εξ. Αρ. 12758, Θεσσαλονίκη (01.10.1919).

44862.000 είχαν εγκαταλείψει τα σπίτια τους κατά τη διάρκεια του πολέμου και ως τον Αύγουστο του 1922. Α.Υ.Ε., 1923/Α/5/VI(12). Φάκελος ανταλλαγής πληθυσμών. Αρ. Πρωτ. 39608/19.12.1923. Βλέπε επίσης Δ. Λιβιεράτος, Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-1927). Αθήνα (1985), σ. 25-32.

Η μικρασιατική τραγωδία δημιούργησε κλίμα πολιτικής αστάθειας. Η αγανακτησμένη κοινή γνώμη ζητούσε εξιλαστήρια θύματα για να ηρεμήσει. Έτσι μέσα σε δύο μήνες εντοπίστηκαν οι έξι πρωταίτιοι της εθνικής συμφοράς, λες και μόνο αυτοί φταίγανε, οι οποίοι δικάστηκαν με συνοπτικές διαδικασίες σε θάνατο και λίγες μέρες αργότερα εκτελέστηκαν.

Έτσι έκλεισε το κεφάλαιο που κάλυπτε το πολιτικό μέρος της Μικρασιατικής καταστροφής. Το κοινωνικό μέρος όμως άρχισε από τη στιγμή εκείνη και μετά⁴⁵. Για το σκοπό αυτό η κυβέρνηση ίδρυσε το «Ταμείον Περιθάλψεως Προσφύγων»⁴⁶, που ήταν ο πρώτος φορέας αποκατάστασης των προσφύγων, με πρόεδρο, τον μεγαλοβιομήχανο Εμμανουήλ Χαρίλαο. Σημαντική ήταν και η συμπαράσταση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και των φιλανθρωπικών εταιριών, ο μεγαλύτερος αριθμός των οποίων είχε ξένη προέλευση, όπως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός, η AMERICAN NEAR EAST RELIEF, η AMERICAN WOMEN' S HOSPITALS, η αγγλική εταιρία SAVE THE CHILDREN' S FOUNDS, η ALL BRITISH, η FRANSCAIS AUX VICTIMES DU PROCHE-ORIENT και άλλες⁴⁷.

Ο μικρασιατικός Ελληνισμός υπερήφανος και στις τραγικές του στιγμές, δεν έμεινε με σταυρωμένα τα χέρια, δεν αρκέστηκε στα ψίχουλα της Πολιτείας, δεν εκμεταλλεύθηκε την εσωτερική και εξωτερική φιλανθρωπία. Η σκληρή πραγματικότητα του πολιτικού κλίματος της μεταμικρασιατικής καταστροφής τον έρριξε αμέσως στη δουλειά, στη δράση: «Έχοντας τις αρετές του Ελληνισμού στην καλύτερη μορφή τους, την αντοχή στα δεινά και τους κόπους, τη δύναμη της προσαρμογής σε κάθε κατάσταση, την αγάπη στην εργασία και την-πρόοδο, την τιμιότητα και την εξυπνάδα βάλθηκε από τον πρώτο καιρό κιάλας της προσφυγιάς του να κρατηθεί στα πόδια του να σταθεί με το κεφάλι ψηλά με αξιοπρέπεια και ευγένεια»⁴⁸.

Η συντριπτική πλειονότητα του προσφυγικού πληθυσμού, δηλαδή 638.253 άτομα, ποσοστό 53% εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία, αρχικά κυρίως στις περιοχές που εγκατέλειψαν οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι⁴⁹.

Τα κύρια προβλήματα που αντιμετώπισε το κράτος την πρώτη περίοδο ήταν η επισκευή των εγκαταλειφθέντων οικισμών από τους τουρκικούς και βουλγαρικούς πληθυσμούς, η ανέγερση νέων οικιών και οικισμών, η κατασκευή συγκοινωνιακών έργων, η διανομή γεωργικών κλήρων στους γεωργούς πρόσφυγες και ο εφοδιασμός τους με τα στοιχειώδη εργαλεία και τους γεωργικούς σπόρους για την καλλιέργεια των κτημάτων.

Τα έξοδα αυτά, της πρώτης περιόδου, αντιμετωπίστηκαν με χρήματα του ελληνικού κράτους που εξοικονομήθηκαν κυρίως από την έκδοση εσωτερικών δανείων. Όμως η ελληνική κυβέρνηση δεν μπορούσε οικονομικά πια να συνεχίσει το έργο της αποκατάστασης των προσφυγικών αναγκών, χωρίς οικονομικά κεφάλαια από το εξωτερικό: Για το σκοπό αυτό η Ελλάδα ζήτησε τη μεσολάβηση της Κοινωνίας των Εθνών προκειμένου να εξασφαλίσει χρήματα για την αποκατάσταση των προσφύγων. Η Κοινωνία των Εθνών έκανε δεκτή την πρόταση της Ελλάδας, αφού πρώτα γνωμοδότησαν για την αναγκαιότητα του δανείου οι δύο επιτροπές που συγκρότησε για το σκοπό αυτό. Θετικό ρόλο έπαιξε και η περίφημη έκθεση του NANSSEN για την ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων. Στα τέλη του 1924, μετά από επίμονες διαπραγματεύσεις και αυστηρές δεσμεύσεις υπογράφηκε το δάνειο με ονομαστικό κεφάλαιο 12.300.000 λίρες Αγγλίας ανάμεσα στην Ελληνική Κυβέρνηση και την HAMBROS BANK LTD του Λονδίνου, την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και των SPEYERS AND Co, της Νέας Υόρκης, με τόκο 7%⁵⁰.

45Το 1922, μέσα σε τέσσερις μήνες, άλλαξαν επτά υπουργοί Οικονομικών. Σ' αυτό το οικονομικό και πολιτικό χάος βρισκόταν η Ελλάδα, όταν οι Ελληνικές ακτές γέμισαν από πρόσφυγες, που ζητούσαν την προστασία της.

46Το Ταμείο λειτούργησε από το Δεκέμβριο του 1922 ως τον Μάιο του 1925. Το διάστημα αυτό κατάφερε να στεγάσει χιλιάδες άστεγους πρόσφυγες. Περισσότερα βλέπε Βίκα Δ. Γκιζέλη, ό.π. 132-141.

47Βίκα Δ. Γκιζέλη, ό.π. 127. Βλέπε επίσης Α.Υ.Ε., 1922 Κ.Τ.Ε. F/2 «Περί Προσφύγων Μ. Ασίας» PAN-HELLENIC RELIEF ORGANIZATION. Βοστώνη (26.09.1922) και (9.10.1922).

48Χρ. Σαμουηλίδη, «Η Μικρασιατική Καταστροφή, Ο ξεριζωμός και οι συνέπειες τους» στο: Νέα Σύνορα, Αρ. τεύχους 70, Αθήνα (1983), σ. 113.

49446.094 γεωργοί και 192.159 αστοί πρόσφυγες.

50Το 1928 η Ελλάδα πήρε συμπληρωματικό δάνειο 3.000.000 λιρών Αγγλίας με τόκο 5% και 4%. Θα πρέπει να τονισθεί εδώ ότι οι πρόσφυγες πλήρωσαν εξ ολοκλήρου τα στεγαστικά και αγροτικά δάνεια τους με τόκο 13%.

Η διαχείριση του δανείου, ύστερα από πρόταση της Κοινωνίας των Εθνών, που έγινε αποδεκτή από την Ελληνική Κυβέρνηση ανατέθηκε στον αυτόνομο και ανεξάρτητο οργανισμό, που συστήθηκε βάσει του πρωτοκόλλου της 28ης Σεπτεμβρίου 1923 της Γενεύης με τον τίτλο: Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ). Την διοίκηση της ΕΑΠ αποτελούμενη από τέσσερα μέλη ανέλαβαν δύο Έλληνες και δύο ξένοι, ο ένας υποχρεωτικά Αμερικανός, ως Πρόεδρος και ο άλλος Άγγλος ως αντιπρόεδρος⁵¹. Πρώτος πρόεδρος της ΕΑΠ διορίστηκε ο Αμερικανός διπλωμάτης Η. MORGEN THAN, ο οποίος πραγματικά αφιέρωσε ένα μέρος από την ίδια τη ζωή για την τύχη του Ελληνισμού της Μικρής Ασίας⁵². Τα πρώτα μέλη της Ελληνικής Επιτροπής ήταν Σ. Δέλτα και ο Αργυρόπουλος.

Το Ελληνικό δημόσιο παραχώρησε αρχικά στην ΕΑΠ έκταση 5.000.000⁵³ στρεμμάτων για την πραγματοποίηση του έργου της αποκαταστάσεως. Οι εκτάσεις αυτές προέρχονταν από τα δημόσια κτήματα, από την απαλλοτρίωση και την επίταξη ιδιωτικών κτημάτων βάσει της αγροτικής μεταρρύθμισης και από τις ιδιοκτησίες των μουσουλμάνων οι οποίοι μετακινήθηκαν στη Μικρά Ασία.

Η ΕΑΠ με την άρτια διοικητική, οικονομική και τεχνική της οργάνωση, μπόρεσε να προχωρήσει στην εφαρμογή του προγράμματος αποκατάστασης των προσφύγων. Στην επιτυχία του προγράμματος πάνω απ' όλα συνετέλεσαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες, οι οποίοι με την εργατικότητα, την ικανότητα, την τιμιότητα και την εμπειρία που διέθεταν, γίνανε, μέσα σε λίγα χρόνια, οι συντελεστές της αναγέννησης, της προόδου και της ευημερίας της Ελλάδας.

Τα 2/3 των εξόδων της ΕΑΠ δαπανήθηκαν στη Μακεδονία με αποτέλεσμα ν' αλλάξει ριζικά η περιοχή σε τέτοιο βαθμό, ώστε, σύμφωνα με τις δηλώσεις του αντιπροέδρου της ΕΑΠ Τζον Κάμπελ, το 1930 δυσκολευόταν κανείς να αναγνωρίσει τον έρημο τόπο του 1923⁵⁴.

Η Επιτροπή της ΕΑΠ εργάστηκε επτά ολόκληρα χρόνια ως τις 31 Δεκεμβρίου 1930. Στο διάστημα αυτό, παρ' όλες τις αδυναμίες της, κατόρθωσε ν' αποκαταστήσει 650.000 περίπου πρόσφυγες, παρά τις συγκρούσεις που είχε πολλές φορές με κυβερνητικά και κομματικά στελέχη⁵⁵.

Μόνο στη Μακεδονία αποκαταστάθηκαν ως αγρότες μέχρι την 1η Ιανουαρίου 1929 330.810 από τους 446.094 πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές της.

Συγκεκριμένα αποκαταστάθηκαν:

- 1) Στην Αξιούπολη σε 36 συνοικισμούς 4073 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 15315
- 2) Στην Βέροια σε 71 συνοικισμούς 3926 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 15132
- 3) Στα Γιαννιτσά σε 44 συνοικισμούς 6854 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 24574
- 4) Στην Έδεσσα 72 συνοικισμούς 5939 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 23498
- 5) Στην Εορδαία 29 συνοικισμούς 5270 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 21543

Στην Θεσσαλονίκη 76 συνοικισμούς 9721 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 36855

- 6) Στην Καστοριά 36 συνοικισμούς 1947 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 7638
  - 7) Στην Κατερίνη 25 συνοικισμούς 3205 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 12846
  - 8) Στο Κιλκίς 142 συνοικισμούς 10114 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 36129
  - 9) Στην Κοζάνη 133 συνοικισμούς 8018 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 30213
  - 10) Στο Λαγκαδά 118 συνοικισμούς 6843 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 26209
  - 11) Στις Σέρρες 82 συνοικισμούς 7398 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 29697
  - 12) Στο Σιδηρόκαστρο 104 συνοικισμούς 7286 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 27187
  - 13) Στη Φλώρινα 42 συνοικισμούς 3144 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 12353
  - 14) Στη Χαλκιδική 37 συνοικισμούς 3346 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 11621
- Σύνολο 1047 συνοικισμοί, 87084 οικογένειες. Σύνολ. ατόμ. 330810⁵⁶.

Σύμφωνα με το πρωτόκολλο της Γενεύης οι αγροτικές προσφυγικές οικογένειες δικαιούνταν βιώσιμο γεωργικό κλήρο, αγροτική κατοικία και τα ανάλογα εφόδια για την κάλυψη των αγροτικών

51Ν. Καραρά. «Το έργο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων» στο: Οικονομικός Ταχυδρόμος, Αρ. Φύλλου 992 (26.04.1973) σ. 37.

52Τον Αύγουστο του 1924 τον διαδέχθηκε ο Αλφρέ Μπονζόν, ο οποίος όμως πέθανε μετά από έξι μήνες. Στις 7 Φεβρουαρίου ανέλαβε την προεδρία ο νομομαθής CHARLES HAWLAND. Τελευταίος πρόεδρος της ΕΑΠ ήταν ο C. EDDY.

53Ως το καλοκαίρι του 1920 παραχωρήθηκαν στην ΕΑΠ 8.620.000 στρέμματα από τα οποία 5.257.410 ήταν καλλιεργήσιμα εδάφη και 3.362.680 στρέμματα βοσκότοποι.

54Αθανάσιος Βερέμης: «Η οικονομία από το 1923 έως το 1926» στο: Ι.Τ.Ε.Τ. ΙΕ, σελ. 301-303.

55Βουλευτές καταγγέλλουν στη βουλή τις αυθαιρεσίες των υπαλλήλων της ΕΑΠ, ότι δεν εφαρμόζουν τους νόμους της Πολιτείας και ζητούν επέμβαση της Κυβέρνησης. Βλέπε, Στ. Πελαγίδη, Προσφυγικά... σ. 83.

και κτηνοτροφικών τους αναγκών, δηλαδή τους απαιτούμενους σπόρους, μεγάλα ζώα για όργωμα, οπωροφόρα δέντρα για δενδροφύτευση, μωρεόδεντρα για σιπρο-τροφία, λιπάσματα, γεωργικά και μελισσοκομικά εργαλεία και άλλα χρήσιμα αντικείμενα για, να φέρουν εις πέρας το δύσκολο ξεκίνημα της νέας τους ζωής.

Όλες οι παραπάνω διευκολύνσεις παραχωρήθηκαν υπό τύπον δανείων στους πρόσφυγες, οι οποίοι και τις εξόφλησαν στο ακέραιο, με μικρές τοκοχρεωλυτικές δόσεις προς 13% (8% τόκος και 5% για έξοδα διαχείρισης). Κι όμως παρά, τα ελάχιστα τεχνικά μέσα που διέθεταν οι πρόσφυγες, χάρις στην εργατικότητα και την επιμονή τους κατόρθωσαν μέσα σε λίγα χρόνια να μεταμορφώσουν τις βραχώδεις και άνυδρες εκτάσεις σε γη της επαγγελίας. Παντού όπου εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες οι καλλιέργειες διαφοροποιήθηκαν. Η εκτατική καλλιέργεια αντικαταστάθηκε από την εντατική, η μονοκαλλιέργεια από την ποικίλη καλλιέργεια⁵⁷.

Το ησιόδειο άροτρο αντικαταστάθηκε με σύγχρονα γεωργικά εργαλεία, τρακτέρ που διέθεταν ένα υνί για βαθειά οργώματα και εκχερσώματα. Η αλλαγή μεθόδων και μέσων, για καλύτερη αξιοποίηση της γης, έδωσε τρομακτική ώθηση στην επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων και στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής⁵⁸. Το 1921 στη Μακεδονία υπήρχαν 2.683.840 στρέμματα καλλιεργούμενες

62. Νίκου Καραρά, ό.π. 40.

εκτάσεις. Το 1931 υπερδιπλασιάστηκαν. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις έφτασαν τα 5.504.622 στρέμματα⁵⁹, σύμφωνα με τις ετήσιες στατιστικές των Γεωργικών Παραγωγών του 1920 και 1931. Η Ελλάδα πέρασε από την πρωτόγονη γεωργία στη δυναμικά αναπτυσσόμενη. Ο ερχομός των προσφύγων ξανάφερε στο προσκήνιο τη βαμβά-κοκαλλιέργεια⁶⁰. Πάνω από δέκα εκκοκιστήρια βάμβακος άνοιξαν μέσα σε λίγα χρόνια σε διάφορες πόλεις της Μακεδονίας. Το 1924 ξανάρχισε να ζωντανεύει και η αμπελοκαλλιέργεια, που ήκμαζε παλαιότερα στη Μακεδονία, αλλά καταστράφηκε εξ αιτίας της φυλλοξήρας. Δημιουργήθηκαν 57.000 στρέμματα αμπελώνες στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Θεσσαλονίκης, της Βέροιας, της Νάουσας, της Φλώρινας, του Κιλκίς και της Χαλκιδικής. Σε πολλά διαμερίσματα της Μακεδονίας η καλλιέργεια του καπνού ήταν η μοναδική πηγή ζωής των προσφύγων⁶¹. Παράλληλα με τα πατροπαράδοτα αγροτικά προϊόντα που καλλιεργούσαν οι γηγενείς με απαρχαιωμένες μεθόδους, οι πρόσφυγες με τη δανειοδότηση της ΕΑΠ έφεραν νέα αγροτικά προϊόντα, άγνωστα πολλές φορές στους γηγενείς.

Εκτός από τη γεωργία και την κτηνοτροφία, η σηροτροφία και η αλιεία παίζανε επίσης καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας⁶². Στη Μακεδονία η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας μεγάλων ζώων (βόδια-αγελάδες) αυξήθηκε κατά 42%. Η αγροτική καλλιέργεια για ζωοτροφές (τριφύλλι-βί-κος), άγνωστη ως τότε στη Μακεδονία, αυξήθηκε επίσης ραγδαία. Χάρη στους πρόσφυγες της Βιθυνίας μεταφυτεύθηκε η σηροτροφία στην Ελλάδα και διευκόλυσε την πρόοδο της ελληνικής μεταξουργίας. Μεγάλη, επίσης, ήταν η συμβολή των αλιέων προσφύγων στην αύξηση της αλιευτικής παραγωγής.

Από οικονομική άποψη το ελληνικό κράτος διέθεσε 11 δισεκατομμύρια περίπου για καταναλωτικά και παραγωγικά έργα τη δεκαετία 1922-1932. Όλες όμως οι δαπάνες επέστρεψαν στα ταμεία του ελληνικού δημοσίου από τους πρόσφυγες την πρώτη κιόλας δεκαετία της εγκατάστασης, σύμφωνα με

57«Οι ομογενείς μετελαμπάδευσαν περισσότερον προηγμένους μεθόδους. Αλλά και υπό την πίεσιν των πραγμάτων οι πρόσφυγες, εν τη αγο-νιώδει προσπάθεια των να επιβιώσουν, ηναγκάσθη σαν να καλλιεργήσουν

58«Η ανάγκη εις την ευρέθη το κράτος, να εφοδιάζη τους αποκατα-σταθέντας αγρότας με γεωργικά εργαλεία, είχαν ως αποτέλεσμα να προωθήσει τον ανέκαθεν και εις όλα τα γεωργικά μήκη συντηρητικών καλλιεργητήν της γης, όπως υιοθετήσει τα πρωκατακλυσμαία άροτρα και τα άλλα γεωργικά εργαλεία δια νεωτέρων, αγνώστον εις αυτόν μέχρι της εποχής εκείνης. Η επελθούσα και από της απόψεως ταύτης μεταβολή υπήρξε κολοσσιαία, οι δε παράκολουθήσαντες ταύτην κρατικοί γεωπόννοι δεν αποκρύπτουν ότι, αν δεν παρενέπιπτεν η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων, θα εχρειάζοντο πολλά ακόμη έτη μέχρι ότου πεισθώσιν οι γηγενείς αγρόται των νέων ιδίως χωριών, να παραιτηθώσι των πεπαλαιωμένων και αλυσιτελών μεθόδων και εργαλείων. Θα ήρκη επί τούτοις να σημειωθεί ότι υπήρχον περιφέρειαι όπου και αυτά τα σιδηρά άροτρα ήσαν άγνωστα και όπου ο αλωνισμός των σιτηρών διεξήγετο δια των μεθόδων της εξαπλώσεως των στάχων υπό τους πόδας ίππου, περιστρεφόμενον περίξ ενός πασσάλου». Α. Αιγίδης, Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες, σ. 99.

59Γ. Λαμπιδή. Οι Πρόσφυγες του 1922, σ. 143.

60«Η βαμβάκοκαλλιέργεια σημειώνει μια νέα ώθηση στη Μακεδονία. Εδώ και έναν αιώνα το βαμβάκι ήταν η πιο αποδοτική καλλιέργεια στην κοιλάδα του Στρυμόνα. Ύστερα από λίγο νικήθηκε από τον καπνό. Με την άφιξη των προσφύγων η κίνηση για την βαμβάκοκαλλιέργεια ξανάρχισε». Απόσπασμα από την έκθεση της ΕΑΠ. Περισσότερα βλέπε Γ. Λαμ-νίδης, «Η ανάπτυξη της αγροτικής Οικονομίας, στο: Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος, τεύχος 992 (26.04.1973), σ. 54.

61Σύμφωνα με τη μελέτη της καθηγήτρια Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελι-βάνη: «παραγωγή του καπνού εις την Μακεδονίαν και Θράκην αυξάνει μεταξύ των ετών 1926-1929, 124%... Το έδαφος, ιδίως εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν, είναι εξαιρετικά κατάλληλον δια την καλλιέργειαν του καπνού και υπάρχει επάρκεια εργατικών χεριών, χάρις εις την έλευσιν των προσφύγων. Ο καπνός κατατάσσεται στην πρώτην θέσιν μεταξύ των εξαγωγικών προϊόντων της Ελλάδος». «Οικονομική "απογείωση" της Βορείου Ελλάδος χάρη στους πρόσφυγες» στο Οικονομικός Ταχυδρόμος (1973), σ. 75.

62Αντ. Δαμσκιανίδη, ό.π. 20. Α. Λιβιεράτος, σ. 30.

τη μελέτη του καθηγητή Αντ. Δαμασκηνίδη⁶³. Συγκεκριμένα, το ποσό των 11 δισεκατ. αποσβέστηκε από τις εισπράξεις των αγροτικών χρεών, την καταβολή, των φόρων και των πάσης φύσεως δασμών που πλήρωσαν στο χρονικό αυτό διάστημα.

Ήδη, στο τέλος της πρώτης δεκαετίας, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν κατά 55% και η γεωργική παραγωγή, με βάση τις επίσημες στατιστικές του Υπουργείου Γεωργίας τετραπλασιάστηκε.

Είχε πράγματι απόλυτο δίκαιο ο πρώτος πρόεδρος της ΕΑΠ, ο αμερικανός Η. MORGENTHAU, όταν μετά την προσωρινή αποκατάσταση των προσφύγων τόνιζε συνέχεια πως: «οι πρόσφυγες αποδεικνύουν ότι είναι ευλογία για την Ελλάδα».

Την ίδια γνώμη εξέφρασε λίγο αργότερα και ο Ε. Βενιζέλος, όταν σε προεκλογική ομιλία του παραδέχτηκε ότι: «Η άφιξη των 120 μυριάδων προσφύγων υπήρξε ευλογία για το Ελληνικό Κράτος»⁶⁴.

Ωστόσο, το συγκεκριμένο Ελληνικό θαύμα δε θα μπορούσε να γίνει πραγματικότητα, αν δε συνέπραττε ουσιαστικά και η Επαναστατική Κυβέρνηση του Πλαστήρα με τη δυναμική απόφαση που πήρε στις 14 Φεβρουαρίου του 1923 (αρ. πρωτ.

3473) να αποκαταστήσει τους πρόσφυγες και γηγενείς ακτήμονες, απαλλοτριώνοντας τα μεγάλα τσιφλίκια: «Επί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως ακινήτων προς γεωργική ν αποκατά-στασιν ακτημόνων -καλλιεργητών, ή προς εγκατάστασιν προσφύγων, ομογενών και μη, επιτρέπεται η κατάληψις των ακινήτων τούτων και προ της καταβολής αποζημιώσεως»⁶⁵. Ο λακωνικός νόμος, που ισοδυναμεί με κοινωνική επανάσταση, αναμόρφωσε τις απέραντες εκτάσεις της υπαίθρου, μετατρέποντας τις σε πράσινη παραγωγική γη. Το επαναστατικό αγροτικό πρόγραμμα το είχε ξεκινήσει ο Ελευθέριος Βενιζέλος την περίοδο 1910-1920, αλλά δε μπόρεσε να το εφαρμόσει.

Οι δυναμικές αντιδράσεις των μεγαλοκτηματιών και η σκόπιμη γραφειοκρατία του κρατικού μηχανισμού, καθυστερούσαν συνειδητά την εφαρμογή του νόμου, παρεμβάλλοντας διάφορες τροποποιήσεις⁶⁶. Αυτό όμως που δε μπόρεσε να πετύχει ο Ε. Βενιζέλος, γιατί ίσως δεν ήταν ακόμη η κατάλληλη πολιτική στιγμή, το πέτυχε ο Πλαστήρας χάρη στους πρόσφυγες. Ο ερχομός τους έδωσε την ευκαιρία στο ελληνικό κράτος «να εκριζώσει τα υπολείμματα της ελληνικής φεουδαρχικής μορφής της αγροτικής γης και του κοτζαμπασιδισμού»⁶⁷, που έμειναν κληρονομιά από την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Η διανομή της αγροτικής γης δεν οφέλησε μόνον τους πρόσφυγες αλλά και τους γηγενείς κατοίκους των περιοχών.

147.306 οικογένειες ακτημόνων γηγενών και 25.000 οικογένειες με μικρό κλήρο αποκαταστάθηκαν μαζί με τους πρόσφυγες στις εκτάσεις που απαλλοτριώθηκαν⁶⁸. Κυρίως οφελήθηκαν οι κολλήγοι της Θεσσαλίας, της Εύβοιας και της Ηπείρου.

Ένα άλλο επαναστατικό μέτρο που πήρε η κυβέρνηση Ε. Βενιζέλου την περίοδο 1928-1932 ήταν η πραγματοποίηση των αποξηραντικών έργων στη Μακεδονία. Μέσα σε μια τριετία (1928-1931) άλλαξε ριζικά η εδαφική μορφολογία της Μακεδονίας. Οι ελώδεις εκτάσεις της λίμνης των Γιαννιτσών⁶⁹, των Σερρών και της Δράμας, που ως τότε ήταν μόνο πηγή ελονοσίας, εξ αιτίας των αναρίθμητων κουνουπιών, μετατράπηκαν, χάρη στον ερχομό των προσφύγων, σε γη της επαγγελίας⁷⁰. 2.204.975

63«Και γενόμενοι ειδικώς κατά την δεκαετίαν ταύτην εις βάρος του κρατικού προϋπολογισμού δαπάναι χάριν των προσφύγων εξ 11 δισεκ. δρχ. εκαλύφθηκαν πλήρως υπό των εξ 11 επίσης δισεκ. δρχ. φόρων, των καταβληθέντων υπό των προσφύγων κατά την αυτήν δεκαετίαν. Πράγματι, αι δαπάναι εκ του κρατικού προϋπολογισμού δια την στέγασιν, περιθάλψιν και αποκατάστασιν εν γένει των ανταλλαγέντων ομοεθνών ανήλ-θον κατά την δεκαετίαν 1922-1932 εις 3,3 δισ. δρχ., τα δε υπό του κράτους καταβληθέντα τοκοχρεωλύσια εις 5,2 δισ. δρχ. Εάν εις τα ως άνω ποσά προστεθεί ποσόν εκ δρχ. 2,5 δισ. δρχ. αναφερόμενον εις τας δαπανάς διοικήσεως και εκπαιδεύσεως αι οποίαι αναλογούν εις τους εγκατασταθέντος εις Ελλάδα ομοεθνείς, θα προκύψει ποσό συνολικών δαπανών εξ 11 δισ. δρχ. Έναντι των δαπανών τούτων εισπράττει υπό του κράτους, ποσόν εξ 11 επίσης δισ. δρχ. εξ ων 10,5 δισ. κατεβλήθησαν ως υπολογίζεται υπό των ανταλλαγέντων ομοεθνών υπό μορφήν πάσης φύσεως φόρων και δασμών και 500 εκ. κατεβλήθησαν υπ' αυτών εις εξόφλησιν τμήματος του χρέους των προς το δημόσιον». Αντ. Δαμασκηνίδη, ό.π. 19.

64Ι. Μαρίνος, «Ενημέρωση που αιφνιδιάζει και δικαίωση που οφείλεται» στο: Οικον. Ταχ. σ. 7.

65Γ. Λαμπιδής, Οι Πρόσφυγες του 22, σ. 136.

66Οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου 1920-1922 καταπολεμώντας τη φιλαγροτική πολιτική του Βενιζέλου, ανέστειλαν την ισχύ των νόμων για τις απαλλοτριώσεις που ψήφισε τον Φεβρουάριο του 1920 η κυβέρνηση του και ψήφισαν στα μέσα του 1922 ένα νέο νομοσχέδιο, που προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις των αγροτών και των ακτημόνων.

67Γ. Λαμπιδής, Οι Πρόσφυγες του 22, σ. 139.

68Δ. Στεφανίδης, Αγροτική πολιτική, Αθήνα (1947), σ. 410.

69«Σε πολλά σημεία η επικοινωνία μεταξύ των χωριών της πεδιάδος Γιαννιτσών γινόταν με βάρκες που διέσχίζαν τους πυκνούς καλάμιώνες, στους οποίους η Πηνελόπη Δέλτα τοποθετούσε τους Μακεδονομάχους ήρωες της». Γ. Λαμπιδής, Οικ. Ταχ. σ. 52.

70«Η Ελλάς ήρριψε να αισθάνεται έντονον την ανάγκην αυτών των έργων κυρίως μετά την ανταλλαγήν των πληθυσμών». Μαρία Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, Η Οικονομική ανάπτυξις της Βορείου Ελλάδος από το 1912 έως σήμερα. Θεσσαλονίκη (1961), σ. 101.

στρέμματα⁷¹ γόνιμης γης παραχωρήθηκαν στους αγρότες της Θεσσαλονίκης, των Σερρών, της Βέροιας, των Γιαννιτσών, της Φλώρινας, της Δράμας και της Κοζάνης. Σήμερα ο κάμπος των Γιαννιτσών είναι από τις πλουσιότερες αγροτικές περιφέρειες της Ελλάδας. Στην περιοχή των Σερρών, που πλημμύριζε από τα νερά του Στρυμόνα, με τα αντιπλημμυρικά έργα που έγιναν, οι γεωργοί απέκτησαν νέα και πλούσια γη. Ολόκληρος ο παραγωγικός χάρτης της Ελλάδας και ιδιαίτερα της Μακεδονίας, μεταμορφώθηκε χάρη στον ερχομό των προσφύγων.

Η κοινωνική πολιτική του Ε. Βενιζέλου βοήθησε οριστικά τη μόνιμη εγκατάσταση των αγροτικών πληθυσμών, που ως τότε μετακινούνταν από περιοχή σε περιοχή εξ αιτίας κυρίως των δυσμενών τοπικών και κλιματολογικών συνθηκών. Επίσης, διάφορα προνομιακά μέτρα που πάρθηκαν προσωρινά για τους πρόσφυγες των παραμεθωρίων περιοχών λειτούργησαν αποφασιστικά, ώστε να ριζώσουν οι πληθυσμοί τα πρώτα χρόνια στα ακριτικά χωριά και να γίνουν για μία ακόμη φορά άγρυπνοι φρουροί των συνόρων⁷².

Παράλληλα με τη μερική αποκατάσταση των αγροτικών πληθυσμών, οι ελληνικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να λύσουν, έστω και προσωρινά, τα πολύπλοκα προβλήματα των αστικών προσφυγικών πληθυσμών.

Τους πρώτους μήνες της μικρασιατικής τραγωδίας, στις μεγάλες πόλεις όταν εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες εκλιπαρούσαν απεγνωσμένα για στοιχειώδη βοήθεια, χρησιμοποιήθηκαν από την Πολιτεία όλοι οι διαθέσιμοι δημόσιοι και ιδιωτικοί χώροι ως καταφύγιο των Προσφύγων. Το κράτος έριξε το βάρος στη λύση του στεγαστικού προβλήματος, γι' αυτό επέταξε όλα τα ακίνητα⁷³. Παράλληλα έδωσε εντολή στο Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων και στο Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, να κατασκευάσουν πρόχειρα παραπήγματα. Συνολικά επιτάχθηκαν πάνω από οκτώ χιλιάδες άδεια ακίνητα⁷⁴.

Στις ακραίες περιοχές της Αθήνας το κράτος κατασκεύασε 9000 πρόχειρες κατοικίες. Χρειάζονταν όμως άλλες 15000 για να βολευθούν οι άστεγοι πρόσφυγες της πόλης. Σ' αυτούς δεν συμπεριλαμβάνονταν όσοι με δικά τους χρήματα μπόρεσαν να αυτοστεγαστούν.

Στη Θεσσαλονίκη το στεγαστικό πρόβλημα ήταν οξύτερο, γιατί η πόλη είχε πληγεί το 1917 από την καταστροφική πυρκαγιά. Το 1924, παράλληλα με το κράτος, άρχισε να εργάζεται για τη λύση του στεγαστικού προβλήματος και η ΕΑΠ, η οποία ως τα τέλη του 1928 ίδρυσε 93 αστικούς συνοικισμούς σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Στη Μακεδονία είχαν ήδη χτισθεί 1274 κατοικίες στη Βέροια, την Έδεσσα, τη Θεσσαλονίκη, το Κιλκίς, το Λαγκαδά, τη Νάουσα, τις Σέρρες και τη Φλώρινα και άλλες 1212 ήταν ετοιμοπαράδοτες μέσα στο 1929.

Συνολικά δαπανήθηκαν από την ΕΑΠ 2422961 λίρες Αγγλίας για τη στέγαση 165.000 περίπου αστών προσφύγων⁷⁵. Το 50% του αστικού πληθυσμού συγκεντρώθηκε στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Σημαντικά αυξήθηκαν και άλλα αστικά κέντρα της Μακεδονίας, όπως η Καβάλα κατά 118%, οι Σέρρες κατά 104,6%, η Ξάνθη κατά 103%, η Δράμα κατά 92%, η Βέροια, τα Γιαννιτσά, η Πτολεμαΐδα, η Αριδαία και άλλες πόλεις⁷⁶.

71Ε. Ζολώτας, *Αγροτική πολιτική*, Αθήνα (1934), σ. 194.

72Στις 26 Νοεμβρίου 1928, ο βουλευτής Α. Ιασωνίδης αναλύοντας στη βουλή το προσφυγικό πρόβλημα τόνιζε μεταξύ άλλων ότι: «Οι παραμεθώριοι πρόσφυγες δε ζητούν υλικές ανέσεις, αλλά στοιχειώδη εφόδια, προκειμένου να αποκτήσουν συνοριακή συνείδηση». Επίσης, κατήγγειλε ότι πολλά απ' αυτά που έδωσε η ΕΑΠ, δεν έφτασαν στον προορισμό τους, παρόλο που χρεώθηκαν στους πρόσφυγες: «Χρεώθηκαν ακόμη και δισκία κινίνης, ενώ η ιατρική περίθαλψη έπρεπε να παρέχεται δωρεάν, χρεώθηκαν τα ετοιμόρροπα σπίτια που άφησαν οι Τούρκοι και οι Βούλγαροι, αλλά πού στη συνέχεια πήραν αξία από τους ίδιους τους πρόσφυγες. Τα προσφυγικά βιβλιάρια είναι γεμάτα ατέλειες. Αναγράφονται ποσά και είδη που δεν δόθηκαν καθόλου, σημειώνονται είδη χωρίς την τιμή τους ή με υπερβολική χρέωση. Γίνεται συμφημισμός χρεών και αποζημιώσεων ερήμην των προσφύγων». Περισσ. Σ. Πελαγίδη, *Προσφυγικά Προβλήματα*, σ. 70.

73Ο νόμος ψηφίστηκε την 1η Νοεμβρίου 1922. Το άρθρο 1 όριζε: «Επιτρέπεται η επίταξις εν όλω ή εν μέρει... παντός είδους ακινήτων καταλλήλων προς προσωρινήν στέγασην προσφύγων... ανηκόντων εις φυσικά πρόσωπα, εις εταιρείας, εις νομικά πρόσωπα δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, ως και εις Μονάς, Ναούς ή άλλα εκκλησιαστικά ιδρύματα και μη κατοικημένων ή άλλως πως χρησιμοποιουμένων υπό του ιδιοκτήτου».

74Βίκα Α. Γκιζέλη, ό.π. 30.

75Ν. Καραρά, *Το έργο της Επιτροπής αποκαταστάσεως προσφύγων*, σ.40.

76Αποστ. Παπαγιαννόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, σ. 239. Δ. Αιβιεράτος, στο: *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα*, σ. 26 επιβεβαιώνει, επίσης με διαφορετικές ποσοστιαίες μονάδες, τον υπερδπλασιασμό των αστικών πόλεων της Μακεδονίας μετά την εγκατάσταση των προσφύγων ΤΗ. ΙΚΟΝΟΜΟΥ, «DER BEITRAG DER GRIECHISCHEN FLUCHTLINGE UND VERTRIEBENEN AUS KLEINASIEN ZUM AUFBAU NENGRIECHEN-LANDS» στο: *AWR BULLETIN*, No 2-3, WIEN (1988) σ. 108.

Όμως, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες της Πολιτείας και της ΕΑΠ, χιλιάδες αστοί πρόσφυγες συνέχιζαν να ζουν κάτω από τρισάθλιες συνθήκες μέσα σε τσίγκινες αυτοσχέδιες παράγκες.

Το οξύ στεγαστικό πρόβλημα ανάγκασε την κυβέρνηση να επιτάξει και ευρύχωρα σπίτια, που κατοικούσαν από λίγα άτομα. «Έπρεπε όλοι να πειστούν να συμπεριφερθούν έτσι, ώστε όλος ο κόσμος να μπορέσει να επιβιώσει, έστω κι αν μερικοί θα πρέπει να ζήσουν λιγότερο καλά απ' ό,τι προηγουμένως»⁷⁷. Η αποζημίωση που καθορίστηκε δεν ικανοποίησε τους ιδιοκτήτες και η δυσαρέσκεια των μέτρων έφερε αντιμέτωπους τους ιδιοκτήτες με τους πρόσφυγες συγκατοίκους.

Η προβληματική συμβίωση πήρε μορφή εχθρότητας. Η εικόνα του πρόσφυγα, γράφει η Βίκα Δ. Γκιζέλη, ήταν στη συνείδηση του ντόπιου εικόνα μισητή. Δεν άργησαν οι «απάτριδες» συμφεροντολόγοι να τραυματίζουν και τις ηθικές αξίες που περήφανα κουβάλησαν μαζί τους οι πρόσφυγες» στην κοινή συνείδηση οι προσφυγικές μάζες γίνονται επικίνδυνες, αν όχι ύποπτες: διευκολύνουν τη «διάβρωση των ηθών»⁷⁸.

Η κυβέρνηση, στις έντονες διαμαρτυρίες των προσφύγων, για όσα ανεύθυνα τους κατηγορούσαν, αναγκάστηκε να στείλει την υπ' αριθμ. 84495 της 2.11.1922 εγκύκλιο του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως στους νομάρχες, με την οποία ζητούσε να προστατεύσουν τους πρόσφυγες από τους ντόπιους εκμεταλλευτές: «Ευαρεστηθήτε διατάξτε υπ' υμιάς Αστυνομικός Αρχάς ότι οφείλουν επιβλέπωσι επί της ηθικής των Προσφύγων μεριμνώσαι όπως προλαμβάνωσι πά-σαν πράξιν τείνουσαν εις εκμετάλλευσιν αυτών επί βλάβη των ηθών των»⁷⁹.

Καθόλου κολακευτική δεν ήταν η συμπεριφορά πολλών γηγενών κατοίκων απέναντι στους πρόσφυγες⁸⁰: «Με α συμπάθεια τους δέχτηκε ο μισός ελληνισμός της χώρας» μας λέει ο Π. Παλαιολόγος και συνεχίζει στο ίδιο άρθρο: «... γιατί να μην πούμε με μίσος; Ο άλλος τους ανέχθηκε. Σα να επρόκειτο για ρυπαντικά που θα μίαιναν τον Ελλαδικό χώρο. Σα να φέρναν στις αποσκευές τους την πανώλη και τη χολέρα. Υπήρξε αρθρογράφος που έγραψε ότι οι πρόσφυγες έπρεπε να υδρεύονται από τα ρείθρα των πεζοδρομίων και όχι από τις πηγές που πίνουν οι γηγενείς»⁸¹.

Μια λογική ερμηνεία του αρνητικού κλίματος της εποχής εκείνης μας δίνει ο πρώην πρωθυπουργός Π. Κανελλόπουλος:

«Το πολιτικό πάθος, οι κομματικοί φανατισμοί έκαναν μια μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού, που είχε από το 1915 διχα-σθεί, να μην αντικρύσει με συμπάθεια τους «πρόσφυγες», όταν τα αδυσώπητα κύματα της Ιστορίας τους έριξαν επάνω στα βράχια της Ελλάδος. Το θυμάμαι και ανατριχιάζω. Αν και ήμουν τοποθετημένος οικογενειακά στη μερίδα εκείνη, δεν συμμερίσθηκα συμμερίσθηκα ούτε στιγμή και ξέρω πολύ καλά, ότι και πολλοί άλλοι της ίδιας «παρατάξεως» δεν συμμερίσθησαν - την αθέλητη αυτή διαστροφή, που έχει ωστόσο, την ιστορική της εξήγηση»⁸².

Σίγουρα μπορούμε να βρούμε ελαφρυντικά για την αχαρακτήριστη συμπεριφορά μερίδας του ελληνικού λαού, γιατί δεν υπέφερε και αυτή λίγο, τα τελευταία δέκα χρόνια, κατά τα οποία πολεμούσε συνέχεια.

Εξαντλημένα οικονομικά, ψυχικά, σωματικά από τους βαλκανικούς πολέμους, τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο, την εκστρατεία στην Ουκρανία και τη Μικρασιατική τραγική περιπέτεια, αναζητούσε εξιλαστήρια θύματα για τη μεγάλη ελληνική τραγωδία, ευθύνες για τον ξεπεσμό του. Και βρέθηκαν στις δύσκολες εκείνες στιγμές καλοθελητές που φόρτωσαν τα λάθη των ελληνικών κυβερνήσεων στον μικρασιατικό ελληνισμό. Κατηγόρησαν τους πρόσφυγες, για πολιτικούς λόγους, επειδή ήσαν βενιζελικοί, ως υπευθύνους για τη συνολική συμφορά. Τους έδειχναν με το δάκτυλο τους και έτσι το μίσος των γηγενών, αποπροσανατολιζόταν και κατευθυνόταν-λαθεμένα-στους πρόσφυγες.

Αχαρακτήριστη επίσης ήταν η συμπεριφορά της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, αλλά και του ίδιου του κράτους απέναντι στους πρόσφυγες και για τη στάση που κράτησαν στο θέμα της ανταλλάξιμης περιουσίας. Πολλά κτήματα και βοσκοτόπια, που ανήκαν στην ανταλλάξιμη περιουσία, τα οικειοποιήθηκαν διάφοροι επιτήδειοι μη πρόσφυγες. Ένα μικρό ποσοστό πήραν μονάχα οι ίδιοι οι πρόσφυγες.

⁷⁷Βίκα Δ. Γκιζέλη, ό.π. 130.

⁷⁸Βίκα Δ. Γκιζέλη, ό.π. 131.

⁷⁹Βίκα Δ. Γκιζέλη ό.π. 131.

⁸⁰Ο εισαγγελέας Βαζούρας γράφει σε μια έκθεση του: «Η βρισιά «τουρκόπορος» εναντίον των προσφύγων, των δύο τρίτων σχεδόν του Μακεδόνικου πληθυσμού, που έδιναν στην άλλη παράταξη την αποφασιστική υπεροχή ήταν, μαζί με σωρό άλλες ανάλογες βρισιές στην ημερήσια διάταξη, από ανώτερα και κατώτερα κυβερνητικά όργανα, χάρια από μερικά φύλλα του κυβερνητικού Τύπου». Δ. Λιβιεράτος, Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα, σ. 27-28.

⁸¹Π. Παλαιολόγος, «Γεύμα μνήμης» στο: Το Βήμα (4.12.1975).

⁸²Η. Βενέζη. Ελληνικόν δράμα, 1922. (Ένα γράμμα του προέδρου Παναγιώτη Κανελλοπούλου στον Ηλία Βενέζη). Νέα Εστία, «Μνήμη Μικρός Ασίας», Χριστούγεννα (1972), σ. 23-29.

Το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας το σφετερίστηκε το ίδιο το κράτος⁸³.

Πολύ παραστατικά περιγράφει τη συμπεριφορά των γηγενών απέναντι στους πρόσφυγες ο μεγάλος λογοτέχνης της Θεσσαλονίκης, Γιώργος Ιωάννου: «Οι εδώ πληθυσμοί, οι ντόπιοι, οι εντός των ορίων του ελεύθερου κράτους γεννημένοι και εγκαταστημένοι δε δέχτηκαν καθόλου μ' ευχαρίστηση τους πρόσφυγες. Τους είδαν σαν ορδές, που ήρθαν να τους πάρουν, γη, σπίτια, και δουλειές. Αυτά τα αισθήματα αναπτύχθηκαν κυρίως στη Βόρειο Ελλάδα, Θεσσαλονίκη, ειδικότερα, όπου κατέφυγε το μεγαλύτερο μέρος της προσφυγιάς και όπου η πρόσφατη αποχώρηση των τουρκικών πληθυσμών είχε αφήσει αμύθητες ακίνητες περιουσίες. Τις περιουσίες αυτές, τις ροκάνιζαν ήδη και ετοιμάζονταν να τις αποχωνέψουν οι εντόπιοι, οι δυτικομακεδόνες, οι διάφοροι δήθεν μακεδονομάχοι και οι παλαιοελλαδίτες αξιωματικοί, χωροφύλακες, δημόσιοι υπάλληλοι - με ένα λόγο οι ελευθερωτές.

Όλοι αυτοί λύσσαξαν με τους πρόσφυγες, τους φτωχούς και ελεεινούς κυρίως, τους απομάκρυναν, τους έκλεισαν κατάμου-τρα τις πόρτες, τους γκετοποίησαν, τους απομάκρυναν κοινωνικά και προπαντός προσπάθησαν να τους συντρίψουν ψυχικά»⁸⁴.

Δυστυχώς αυτό ήταν περίπου το πολιτικό κλίμα της εποχής εκείνης, το οποίο, όπως ήταν φυσικό, άφησε τραυματικές εμπειρίες σε πολλούς ανίσχυρους πρόσφυγες, οι οποίοι ήσαν διαφορετικά μαθημένοι και είχαν επίσης μια διαφορετική εικόνα για την Ελλάδα.

Παρόλα αυτά στις δύσκολες εκείνες στιγμές μ' όλες τις πίκρες που καταπίνανε οι πρόσφυγες δεν λιποψύχησαν. Επιστράτευαν όλους τους μηχανισμούς επιβίωσης που απέκτησαν κατά τη διάρκεια της συμβίωσης τους με τους Οθωμανούς. Η αγάπη τους για πρόοδο και το πνεύμα αλληλεγγύης, τους όπλισε δυναμικά. «Ξύπνησε μέσα τους το δυναμισμό και την ενεργητικότητα» και οι πιο υπερήφανοι και τολμηροί ανέλαβαν μόνοι τους την ευθύνη της στέγασης τους, αξιοποιώντας την αντίληψη και την εφευρετικότητα τους.

Στην κατηγορία αυτή δεν συμπεριλαμβάνονται οι δεκάδες χιλιάδες πλούσιοι μικρασιάτες πρόσφυγες, που λύσανε όλα τους τα προβλήματα μόνοι τους, χωρίς κρατική βοήθεια, χάρη στις επενδύσεις που είχαν κάνει νωρίτερα στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Το στεγαστικό πρόβλημα των αστών προσφύγων, που είναι ένα μελανό κεφάλαιο της συμπεριφοράς όλων των ελληνικών κυβερνήσεων απέναντι στα τραγικά θύματα της μικρασιατικής καταστροφής, δυστυχώς δε λύθηκε ως σήμερα, κι ας πέρασαν 70 ολόκληρα χρόνια. Οι παράγκες του 1922 σε διάφορους αστικούς συνοικισμούς θυμίζουν ακόμη τη μεγάλη αδικία της Πολιτείας απέναντι στους πρόσφυγες.

Το Ελληνικό Κράτος χωρίς να έχει κάποιο δικαίωμα από τη Συνθήκη της Λωζάνης, μεταβλήθηκε από διαχειριστή⁸⁵ σε κύριο και δέχτηκε να ανταλλάξει τα 100 Ελληνικά δισεκατομμύρια με τα 12.5 δισεκατομμύρια της Τουρκίας. Το Ελληνικό δημόσιο, που οικειοποιήθηκε την ανταλλάξιμη τουρκική περιουσία, μεταβίβασε ως τις μέρες μας μόνο ένα μέρος στους πρόσφυγες, που άφησαν οκταπλάσια περιουσία στη Μικρά Ασία. «Και ότι έδωσε και δίνει και τώρα», μας λέει ο Γ. Μαρίνος, «το εμφανίζει σαν γενναιόδωρη και αχρεώστητη προσφορά προς τους αναξιοπαθούντες υπηκόους του κι όχι σαν απλή και πολύ καθυστερημένη εξόφληση των χρεών του»⁸⁶, μια πολιτική που επιτρέπει σε πολλούς ακόμη και σήμερα να πιστεύουν ότι: «η προσφυγιά μας φορτώθηκε στην πλάτη και την πληρώσαμε ή και την πληρώνουμε ακόμη χωρίς καμμιάν αντιπαροχή»⁸⁷.

Όμως η προσφυγική αντιπαροχή πρόσφερε μέσα σε λίγα χρόνια στο προδομένο ελληνικό κράτος την επίλυση του δημογραφικού προβλήματος, την ανάπτυξη της γεωργίας, της βιομηχανίας, της

83Στις 5 Νοεμβρίου 1979 ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του ΠΑ-ΣΟΚ παραδέχθηκε στη Βουλή ότι: «Η μουσουλμανική περιουσία στα διάφορα στάδια της υπέστη άγρια εκμετάλλευση. Επτά τοις εκατό εκ της περιουσίας εκείνης, διατέθηκε για την αποκατάσταση των προσφύγων. Το υπόλοιπο, το 93% διασπαθίστηκε, που σημαίνει, ότι έγιναν καταχρήσεις».

84Α. Παπαδόπουλος-Γ. Λαμπιάδης, «Πρόσφυγες και μετά θάνατον», Εφημ. Νέα (02.06.1980).

85Η απόφαση της Μικτής Ελληνοτουρκικής Επιτροπής, που επεξεργάστηκε τα περιουσιακά στοιχεία των ανταλλαξίμων όριζε σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάνης ότι «Οι περιουσίες των ανταλλαξίμων, σε ετίθεντο υπό την διαχείριση και μόνον των δυο κρατών, Ελλάδος και Τουρκίας».

86Γ. Μαρίνος, ό.π. 8.

87«Ο προσφυγικός κόσμος», γράφει ο Στ. Νικολαΐδης, «δεν επικάθησε ως αργόμισθος υπάλληλος επί του τραχήλου, του κρατικού προϋπολογισμού, ως φαντάζονται και διαλαλούν τινές, αλλά αποδίδων πλούτον και αποβαί-νον ο σπουδαιότερος παράγων των κυριωτέρων κλάδων της καθόλου εθνικής παραγωγής και οικονομίας». Στ. Νικολαΐδη, «Τα βάρη του Κράτους και η εισφορά των Προσφύγων», στο: Οικ. Ταχυδρόμος, τεύχ. 992 (26. 04.1973), σ. 45. Βλέπε επίσης, Δ. Λιβεράτος, Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα, σ. 27.

βιοτεχνίας, του εμπορίου, της ναυτιλίας, των επιστημών, της τέχνης και των γραμμάτων, τη δημιουργία του νέου ελληνικού πνεύματος με το πάντρεμα του μικρασιατικού με το ελλαδικό.

Ολόκληρη η Μακεδονία το 1912 είχε 513.000 Έλληνες. Ο ελληνισμός αντιπροσώπευε το 42,6% του ολικού πληθυσμού. Το 1926, οπότε είχε σχεδόν ολοκληρωθεί η ανταλλαγή των πληθυσμών, η Μακεδονία, που δέχθηκε το μεγαλύτερο τμήμα της προσφυγιάς, είχε ελληνικό πληθυσμό 1.341.000, ο οποίος αντιστοιχούσε σε ποσοστό 88,8%. Ο ερχομός των προσφύγων βοήθησε την Ελλάδα να ξαναποκτήσει τη χαμένη εθνική της ομοιογένεια.

Η Γενοκτονία των Εβραίων, η μετανάστευση των Αρμενίων, η φυγή των σλαβόφωνων κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και ο ερχομός νέων Ελλήνων από τη Σοβιετική Ένωση κατά τα έτη 1932,1939,1956,1974 έλυσε μια για πάντα το ε-θνοτικό ζήτημα, αποτρέποντας ύποπτα σχέδια κατακερματισμού της Ελλάδας. Οι πρόσφυγες ξανάγιναν ακρίτες, άγρυπνοι φρουροί των συνόρων, υπερασπιστές των εθνικών ιδεωδών. Είχε απόλυτα δίκαιο ο ιστορικός και πολιτικός Σπύρος Μαρκεζίνης, όταν έγραψε σ' ένα άρθρο του για τα πενήντά-χρονα της Μικρασιατικής Καταστροφής ότι: «Το 1922 και όχι το 1832 εδημιουργήθη η Ελλάς»⁸⁸. Ο Ε. Βενιζέλος, ο πρωτεργάτης της εθνικής ομοιογένειας σε ομιλία του προς τους νέους, στις 18 Φεβρουαρίου 1929 τόνισε επίσης ότι: «... Εάν δεν πλα-νώμαι, δεν υπήρξεν ποτέ εθνικόν ελληνικόν κράτος εξ ίσου με-γάλον, όπως αυτό το οποίον έχομεν σήμερον. Διεμορφώσαμεν αυτοκρατορίας και επί της Μακεδόνικης εποχής και εις την βυζαντινήν εποχήν, αλλ' ήσαν αυτοκρατορίαί ελληνικοί, δεν ήσαν καθαρώς εθνικόν ελληνικόν κράτος. Το σημερινόν είναι καθαρώς εθνικόν κράτος και μάλιστα τόσον ομοιογενές, ίσως είναι το πλέον ο-μοιογενές εθνικόν κράτος της σημερινής Ευρώπης»⁸⁹.

Σήμερα είναι δύσκολο να φαντασθούμε πως θα ήταν η Ελλάδα, αν δεν είχαν εγκατασταθεί οι πρόσφυγες στις περιοχές της Ελληνικής Μακεδονίας.

Ο αστικός προσφυγικός πληθυσμός με τα μικρά δάνεια που μπόρεσε να πάρει από την Τράπεζα των Προσφύγων, για επαγγελματική αποκατάσταση, κατόρθωσε να ζωντανέψει τις μακεδονίτικες πόλεις και να συμβάλει στην εκβιομηχάνιση της Μακεδονίας, η οποία ως τότε ήταν κυρίως αγροτική περιοχή. Επί πλέον πολλοί πρόσφυγες που είχαν στις πατρίδες τους σημαντικές θέσεις στη βιομηχανία, το εμπόριο και το χρηματιστηριακό τομέα, φέρανε μαζί τους τις επιχειρηματικές τους ικανότητες και τις οικονομίες τους⁹⁰, τις οποίες επενδύσανε σε διάφορους αναπτυξιακούς τομείς. Στη δεκαετία 1922-1932 ο αριθμός των βιομηχανιών υπερδιπλασιάστηκε, η απασχόληση εργατικού δυναμικού αυξήθηκε κατά 175%⁹⁸. Χάρη στους πρόσφυγες, που αποτέλεσαν φτηνό εργατικό δυναμικό δημιουργήθηκαν νέες βιομηχανικές μονάδες, άγνωστες ως τότε στην Ελλάδα, όπως οι κλάδοι της ταπητουργίας, της μετα-ξουργίας, της βυρσοδεψίας, πλαστικών υλών, της επεξεργασίας του χαλκού, της αγγειοπλαστικής και των εμαγιέ.

Αλλά και στις βιομηχανικές μονάδες που λειτουργούσαν στην Ελλάδα, οι πρόσφυγες προσθέσανε νέα είδη βιομηχανικών προϊόντων. «Γενικότερον η επιχειρηματική πρωτοβουλία των εκδιωχθέντων Ελλήνων εξεδηλώθη εις όλους τους κλάδους της βιομηχανίας και βιοτεχνίας, συνέβαλε δε ουσιωδώς εις την υπ' αυτής κάλυψιν των αναγκών της ελληνικής οικονομίας και εις την σημαντικήν μείωσιν της εξαρτήσεως αυτής εκ της αλλοδαπής»⁹¹. Μ' άλλα λόγια τα διαθέσιμα φτηνά εργατικά χέρια και οι επιχειρηματικές ικανότητες των προσφύγων, έδωσαν αποφασιστική ώθηση στην ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού⁹².

Τα έσοδα του κράτους από τη φορολογία των πολιτών μέσα σε μια τετραετία τετραπλασιάστηκαν. Από 319 εκατομμύρια το 1923 ανέβηκαν σε 1 δισ. 237 εκατομμύρια το 1927⁹³. Την περίοδο αυτή πολλαπλασιάζονται και οι μετοχικές εταιρείες, τα τραπεζικά και τα καρτέλ και διαφοροποιήθηκε το τραπεζικό κεφάλαιο. Η πανίσχυρη Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος παραχώρησε κάποιες αρμοδιότητες στην Τράπεζα της Ελλάδος και την Εθνική Κτηματική Τράπεζα, που ιδρύθηκαν το 1927, και στην Αγροτική Τράπεζα που ιδρύθηκε το 1931 και ήταν υπεύθυνη για τη διαχείριση των αγροτικών δανείων. Ο Αλ.

88Ο Σ. Μαρκεζίνης, στο άρθρο του «Το 1922 και όχι το 1832 εδημιουργήθη η νέα Ελλάς και οι Πρόσφυγες υπήρξαν το νέο αίμα της», στον Οικ. Ταχυδρόμος, τευχ. 992 (26.04.1973), σ. 9.

91Αντ. Δαμασκηνίδης, ό.π. 20.

92«Πρόσφεραν», μας λέει ο Χρ. Σαμουηλίδης, «την εργατική τους δύναμη, φτηνά πληρωμένη, στα διάφορα μαγαζιά, στις φάμπρικες, στα εργαστήρια και στα εργοστάσια, βορά της εύκολης και στυγνής εκμετάλλευσής τ(υν επιτηδευτών της εποχής, οι οποίοι άδραξαν τη μεγάλη ευκαιρία για να θησαυρίσουν. Έτσι, δίπλα στους προσφυγικούς συνοικισμούς στήθηκαν τα βάθρα της βιομηχανίας, που μέρα με τη μέρα, μήνα με το μήνα, χρόνο με το χρόνο μεγάλωναν, αύξαναν την παραγωγή και τα κέρδη των επιχειρηματιών». Χρ. Σαμουηλίδης, Η μικρασιατική καταστροφή, ο ξεριζωμός και οι συνέπειες τους, σ. 113.

93Α. Πρωτονοτάριος, ό.π. 159.

Διομήδης γράφει για τη συναλλαγματική κίνηση: «Η συναλλαγματική κίνησης συνεχίζεται πυκνή και αυθόρμητος, α-ποδώσασα εις μόνην την Εθνικήν Τράπεζαν επί τη βάσει των δημοσιευομένων πινάκων πραγματικών συνάλλαγμα από του 1923 μέχρι του 1927 εξ 129.993.000 χρυσών λιρών, εις δε τας **αλλάς τράπεζας**, ελευθέρως και αυτά ασκούσας την αγοράν και πώλησιν, πλέον των 100.000.000 χρυσών λιρών»⁹⁴. Οι εξελίξεις αυτές δείχνουν τη σταδιακή άνοδο του χρηματιστικού και του βιομηχανικού κεφαλαίου.

Για να λάβουμε μια ιδέα της προσφοράς των προσφύγων φτάνει ν' αναφέρουμε ότι στη Διεθνή Έκθεση της Θεσσαλονίκης το 1927 επί συνόλου 336 Ελλήνων εκθετών, οι 193 ήσαν πρόσφυγες εγκατεστημένοι στην Μακεδονία⁹⁵. Δεν υπήρξε τομέας της βιομηχανίας και βιοτεχνίας, όπου το προσφυγικό δαιμόνιο να μη δημιούργησε πηγές εφοδιασμού της εσωτερικής αγοράς.

Όμως και στην εμπορική αγορά ήταν ζωντανή η παρουσία του προσφυγικού στοιχείου. Έμπειροι και τολμηροί μικρασιά-τες έμποροι, που ανταγωνίζονταν στις αλησμόνητες πατρίδες τους μωαμεθανούς, τους Ισραηλίτες, τους Αρμένιους και τους δυτικοευρωπαίους, κατόρθωσαν πολύ γρήγορα να ιδρύσουν εμπορικές επιχειρήσεις και να αυξήσουν τη συναλλαγματική κίνηση της Ελλάδας. Στη Θεσσαλονίκη, όπου το εμπόριο ήταν κυρίως στα χέρια των Ισραηλιτών, χάρη στο δαιμόνιο επιχειρηματικό πνεύμα τους, πέρασε σταδιακά υπό τον έλεγχο των προσφύγων, κυρίως δε το εμπόριο υφασμάτων, ξυλείας και υαλικών ειδών. Στις επαρχιακές πόλεις, με την ίδρυση πολλών μικρών καταστημάτων, βελτίωσαν τις αναμικτές συναλλαγματικές σχέσεις των ντόπιων εμπόρων με τους καταναλωτές τους. Οι πρόσφυγες της Μακεδονίας ενίσχυσαν την εμπορική και οικονομική κίνηση όλων των επαρχιακών πόλεων και αποτέλεσαν τον υγιή πυρήνα δημιουργίας των πρώτων εργατικών και υπαλληλικών συνδικάτων.

Η υγιής μικρασιατική αστική τάξη, με τους τίμιους και δημοκρατικούς αγώνες της, βοήθησε αποφασιστικά στον εκσυγχρονισμό της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Η αγροτική κοινωνία της Ελλάδας δέχτηκε με σκεπτικισμό τα προοδευτικά μηνύματα των προσφύγων, τις νέες κοινωνικές ιδέες που μετα-φέρανε, τη δημιουργία νέων πολιτικών ρευμάτων που προτεί-νανε. Τα πολιτικά κόμματα αναγκάστηκαν να οργανωθούν πάνω σε νέες βάσεις πιο ρεαλιστικές, πιο ανθρώπινες και με συγκεκριμένα προγράμματα. Οι κοινωνικές -αδικίες, οι αγώνες για δίκαιη κατανομή του εθνικού εισοδήματος, για αληθινή δημοκρατία, έγιναν, με πρωτεργάτες τους πρόσφυγες, αιτία δημιουργίας νέων πολιτικών σχηματισμών και κομμάτων.

Πάνω απ' όλα όμως ο μικρασιατικός ελληνισμός ξεχώρισε και ξεχωρίζει για τη βαθιά αγάπη του στις αληθινές τέχνες και τα γράμματα. Το μικρασιατικό πνεύμα πρόσφερε δύναμη και ουσία στη νεοελληνική λογοτεχνία. Τα θαυμάσια έργα πολλών μικρασιατών ανθρώπων του πνεύματος ξεπέρασαν τα σύνορα μας και συνέβαλαν στην προβολή της ελληνικής παιδείας στην παγκόσμια σφαίρα του πνεύματος. Ο αθάνατος Γ. Σεφέρης είναι αιώνιο σύμβολο του ιωνικού πνεύματος. Ο Ι.Μ. Πα-ναγιωτόπουλος γράφει: «Η μεγάλη μετοικεσία, ο ξεριζωμός και το ξαναφύεμα στο αρχέγονο πάτριο τέτοιου πλήθους Ελλήνων, δεν άλλαξαν μονάχα την εδώ κοινωνική σύνθεση, δεν έδωσαν μονάχα ένα πλούσιο, φανταχτερό και ζωντανό χρώμα στην καθημερινή ζωή, μα συντέλεσαν και μια ψυχική και πνευματική μετατροπή που βρήκε και στην τέχνη του λόγου την αρμόδια συχνά έκφραση της. Από την άποψη κυριότα-τα της κοινωνικής σύνθεσης, η μετοικεσία των Ελλήνων της Ανατολής, είναι το ιστορικότερο γεγονός του τόπου από την επανάσταση και δώθε»⁹⁶.

Σήμερα η Ελλάδα είναι υπερήφανη για το αδικημένο κομμάτι του Ελληνισμού, που δέχτηκε στους κόλπους της: «Κατέχομαι από θαυμασμό για τη δημιουργική δραστηριότητα των ξεριζωμένων σε όλους τους τομείς, για την προσφορά των προσφύγων στην οικοδόμηση μιας πιο μεγάλης και πιο φωτεινής Ελλάδος» γράφει ο πολιτικός Κ. Καλλιás. Πράγματι, η αναπτυσσόμενη πνευματική υποδομή των περισσότερων Μικρασιατών, που διακρίνονταν για τη γλωσσομάθεια και την πολυμάθεια τους, συνέβαλε αποφασιστικά και στη γρήγορη προσαρμογή τους στο Ελλαδικό κλίμα αλλά και στην ουσιαστική προσφορά τους στην πολιτιστική πρόοδο ολόκληρης της Ελλάδας. Αντλώντας οι νεότεροι Μικρασιάτες ήθος και σοφία από τους πνευματικούς ανθρώπους της πρώτης γενιάς, ξεχώρισαν γρήγορα σ' όλους τους πνευματικούς τομείς. Στη λογοτεχνία, η γενιά του 30, η πιο σημαντική περίοδος της νεοελληνικής λογοτεχνίας, δεν θα υπήρχε, αν δεν έρχονταν οι πρόσφυγες, που έδωσαν θεματικά ερεθίσματα και στους Ελλαδίτες λογοτέχνες.

94Α. Διομήδης, Εφημ. Ελεύθερον Βήμα (29 Ιουλίου 1933).

95Μαρία Νεγρεπόντη-Δεληβάνη, ό.π. 77.

1 04. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Τα πρόσωπα και τα κείμενα, σ. 23. Στρατή Ευστρατιάδη, Λογοτέχνες του Μικρασιατικού Ελληνισμού, Αθήνα (1982), σ. 121-122.

Τα θαυμάσια ακριτικά και ιστορικά τραγούδια του Πόντου, τα θρησκευτικά τραγούδια της Καππαδοκίας, τα ρεμπέτικα της Ιωνίας, πλούτισαν αλλά και ανανέωσαν με τον βυζαντινό τόνο και το χρώμα τους τη στάσιμη ελλαδίτικη μουσική. Οι πολεμικοί ποντιακοί χοροί ξανάδεσαν το προομηρικό χθες με το δημιουργικό σήμερα. Ολόκληρη η λαϊκή κληρονομιά γίνεται σήμερα αντικείμενο επιστημονικής έρευνας από τους ίδιους τους Μικρασιάτες, αλλά και τους άλλους επιστήμονες, οι οποίοι ανακαλύπτουν ότι εκεί, στη Μικρά Ασία, διασώθηκε η ελληνική παράδοση, ανόθευτη από δυτικοευρωπαϊκές επιρροές και ανατολικές επιδράσεις. Δεν υπάρχει σήμερα προσφυγικό χωριό που να μην έχει πολιτιστικό σύλλογο, με απώτερο σκοπό τη διατήρηση και προβολή της Μικρασιατικής Ιδέας, του Ιωνικού, Καππαδοκικού και Ποντιακού Πνεύματος. Στα αστικά κέντρα τα προσφυγικά σωματεία εκδίδουν πολλά βιβλία, εφημερίδες και περιοδικά με αντικείμενο αναφοράς το Μικρασιατικό Ελληνισμό. Το διαλεκτικό θέατρο ζωντανεύει στιγμές της παλιάς καθημερινής τους ζωής. Οι πρόσφυγες της πρώτης γενιάς, που σχεδόν φύγανε, αλλά και οι νεότεροι παραμένουν πάντα αθεράπευτοι νοσταλγοί των αλησμόνητων πατρίδων.

Τη νοσταλγία τους αυτή προσπαθούν ν' απαλύνουν με διάφορες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις που διοργανώνουν. Στα παιδιά τους μαθαίνουν τους χορούς και τα τραγούδια τους, τα ήθη και τα έθιμα τους, τη διάλεκτο τους, την ιστορία και τη λαογραφία τους, μέσα από διαλέξεις, επιστημονικά συνέδρια, ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές και άλλες πολιτισμικές εκδηλώσεις.

Πάνω απ' όλα όμως οι πρόσφυγες δεν ξέχασαν τα θρησκευτικά τους σύμβολα. Ανιστόρησαν σε διάφορα βουνά της Μακεδονίας τα ιστορικά μοναστήρια, Παναγία Σουμελά, Άγιος Γεώργιος Περιστερώτας, Άγιος Ιωάννης Βαζελώνας, Θεόδωρος Γαβράς, Παναγία Γουμερά, Άγιος Βασίλειος Λαγκαδά, τα οποία στα δύσκολα χρόνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, παίζανε ουσιαστικό ρόλο στη διάσωση του Ελληνισμού και του Χριστιανισμού.

Πέρασαν 75 χρόνια. Όλοι οι πρόσφυγες πάλαιψαν σκληρά χωρίς να λυγίσουν, έχοντας εφόδια τους την πίστη και την αισιοδοξία. Αγωνίστηκαν μ' εγκαρτέρηση, για ν' αλλάξουν την αρνητική τοποθέτηση και την υποτιμητική στάση των ντόπιων συντοπιτών τους.

Με την προκοπή και την τιμιότητα τους, το ήθος και την τρυφερότητα τους, την παλλικαριά και τη γεναιότητά τους, καταξιώθηκαν σιγά σιγά στη συνείδηση όλων των Ελλήνων. Η καθολική συμμετοχή τους στον πόλεμο της Αλβανίας και η φιλοξενία των Ελλήνων στρατιωτών από τα προσφυγικά χωριά λειτούργησαν ενωτικά, αμβλύθηκαν οι τοπικιστικές αντιθέσεις. Η πικρία και η αγανάκτηση μπορεί να καθυστέρησαν την αφομοίωση, αλλά δεν την εμπόδισαν. Το πάντρεμα του νέου, που φέρανε οι Μικρασιάτες, με το παλιό, γέννησε το καινούριο που είναι η σύγχρονη Ελλάδα, με καινούρια ανθρώπινα χαρακτηριστικά, καινούριες εθνικές και φυλετικές ιδιότητες, γέννησε τον καινούριο τύπο Έλληνα, στο σωματικό και ψυχικό κόσμο του οποίου συσσωρεύονται τα θετικά στοιχεία των ντόπιων και των προσφύγων. Έτσι στην πλούσια γη της Μακεδονίας, σήμερα δεν υπάρχουν πια πρόσφυγες και γηγενείς. Υπάρχουν μονάχα Έλληνες, που εργάζονται τίμια και ειρηνικά για τη δημιουργία μιας καλλίτερης πατρίδας.

Στις 28 Ιουνίου 1934 ο Ε. Βενιζέλος με ιδιόγραφη επιστολή του προς τον Α. Αιγίδη, μ' αφορμή την έκδοση του θαυμάσιου βιβλίου του: «Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες» έγραψε για τους καρπούς της Μεγάλης Ιδέας μέσα από τα χαλάσματα: «Δεν νομίζω ότι υπάρχει κανείς σήμερα που μπορεί να αρνηθή ότι μετά την επεληθούσαν Μικρασιατικήν καταστροφήν η άφιξις επί του Ελληνικού εδάφους των εκατόν είκοσι μυριάδων προσφύγων, υπήρξεν ευλογία δια το Ελληνικον Κράτος. Είναι τούτο τόσον αληθές, ώστε όταν τον Οκτώβριον του 1930 συνήψαμεν εις την Αγκυραν το σύμφωνον της Ελληνοτουρκικής φιλίας έλεγα μιαν ημέραν εις τον Ισμέτ Ινονού: Δεν βλέπω παρά μία ακόμη αφορμή η οποία δύναται να ανατρέψη την φιλία μας. «Ποία»; Εάν ποτέ επιχειρούσατε να παραπείσετε τους πρόσφυγας να επανέλθουν εις τας παλαιάς εστίας των»⁹⁷.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

97Αρ. Αιγίδης, Ήταν δικαιολογημένη η ανταλλαγή πληθυσμών;, στο Οικ. Ταχυδρόμος, τεύχ. 992 (26.04.73), σ. 26.

A.Y.E., 196/150(4) Στ'. Έκθεσις περί των εν Μακεδονία Προσφύγων, Αθήνα (1916).
A.Y.E., 1919, A/5/XII, Πόντος, Ρύθμιση εθνικών διεκδικήσεων στο Συνέδριο της Ειρήνης,
Αικατερινιδάρ (297/27.10. 1919).

A.Y.E., 1919 A/5/VI(15) Πόντος, Αρ. Πρωτ.. 10386 (18.10.1919).

A.Y.E., Y.A.K. 1920/4δ. Αρ. Πρωτ. 11492 Λονδίνο (21.03.1920). 8273 Θεσσαλονίκη (23.03.1920).

A.Y.E., Y.A.K., 1920 A/45, τηλ. 1728 (03.08.1920).

A.Y.E., 1920, A/5/XI, Πόντος. Ελληνισμός της Ρωσίας και τόπος προελεύσεώς αυτού.

A.Y.E., 1922 K.T.E., F/2 Περί Προσφύγων Μ. Ασίας. PAN HELLENIC RELIEF ORGANIZATION.
Βοστώνη (26.09. 1922) και (09.10.1922).

A.Y.E., 1923 A/5/VI(13) Φάκελλος προσφύγων. Προτάσεις Αμερικής. Εκθέσεις Ειδικής Επιτροπής επί
του προβλήματος της εγκαταστάσεως των προσφύγων (12.01.1923).

A.Y.E., 1923 A/5/VI(12) Φάκελλος ανταλλαγής πληθυσμών, Αρ. Πρωτ. 39608/19/12.1923/

Μουσείο Μπενάκη, Φάκελλος Βενιζέλου. Φ. 23. Υπ. Εξ. αρ. πρωτ. 12758, Θεσσαλονίκη (01.10.1919).

BIBLIA - ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Αιγίδης Α., Η Ελλάδα χωρίς τους πρόσφυγες, Αθήνα (1934).

Αιγίδης Αρ., «Ήταν δικαιολογημένη η ανταλλαγή πληθυσμών», στο: Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος,
(26.04.1973).

Αιλιανός Μ., Το έργο της Ελληνικής Περιθάλψεως, Αθήνα (1921).

Ακογλου Ξ., Λαογραφικά Κοτυώρων, Αθήνα (1939).

Ανατολίτης Γιάννης, «Οι Καρσιώτες. Ένας ξεχασμένος Ελληνισμός», Εφημ Εποχή, Τραπεζούντα
(23.05.1919).

Βακαλόπουλου Α., Μετανάστευση Ελλήνων του Καυκάσου στη Μακεδονία, στο: Α. Βακαλόπουλος,
Θεσσαλονίκη και άλλα Μακεδόνικα Μελετήματα, Θεσσαλονίκη (1991).

Ανώνυμος, Οι Έλληνες του Κάρς, Εφημ. «Ελεύθερος Πόντος», Βατούμ (29.04.1920).

Βενέζη Η., Ελληνικόν δράμα, 1922 στο: αφιέρωμα: Μνήμη Μικρός Ασίας, Χριστούγεννα, Νέα Εστία
(1972). Σελ. 23-29.

Βαρέμης Αθ., «Η Οικονομία από το 1923 έως το 1926», στο: Ι. τ Ε.Ε. τ. ΙΕ. Εκδοτική Αθηνών σ. 301-
303.

Γκιζέλη Δ. Βίκα, Κοινωνική Μετασχηματισμοί και Προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην
Ελλάδα (1920-1930), Αθήνα (1984).

Γρηγοριάδης Γ., Οι Πόντιοι του Καυκάσου, Θεσσαλονίκη (1957).

Γρηγοριάδης Γ., Ο Πόντος και το Κάρς, Αθήνα (1973).

Δαμασκηνίδης Α., «Η συμβολή των προσφύγων στην ανάπτυξη της Ελλάδος», στο: Ο Οικονομικός
Ταχυδρόμος, (26.04.1973) σ. 20.

Εθνική Μνημοσύνη: Πενήντα χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή, Αθήνα (1973).

Εμμανουηλίδη Εμμ., Τα τελευταία έτη της οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Αθήνα (1924).

Ευστρατιάδη Στρατή, Λογοτέχνες του Μικρασιατικού Ελληνισμού, Αθήνα (1982).

Ζολώτας Ξ., Αγροτική Πολιτική, Αθήνα (1934)

Ζαμπαθάς Ευστρ., Οι εκ Μικρός Ασίας Ελληνορθόδοξοι Πρόσφυγες, Αθήνα (1969).

Ηλιάδης Ε., Νέος Καύκασος, Θεσσαλονίκη (1989).

IKONOMU TH., «DER BEITRAG DER GRIECHISCHEN FLUCHTLINGE UND VERTRIEBENEN
AUS KLEINASIEN ZUM AUFBAU NEUGRIECHENLANDS», στο: AWR BUL LETIN N. 2-3,
WIEN (1988).

Καζαντζάκης Ν., Αναφορά στο Γκρέκο, Αθήνα (1962).

Καραρά Ν., «Το έργο της Επιτροπής αποκαταστάσεως των προσφύγων» στο: Οικονομικός
Ταχυδρόμος (26.04.1973).

Λαμέρα Κ., Το Μικρασιατικό Πρόβλημα, Αθήνα (1918).

Λαμψίδης Γ., Οι Πρόσφυγες του 22, Αθήνα (1982).

Λαυρεντίδης Ιο., Οι εκ της Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες Ποντιακής Καταγωγής και τα εκ της
Συνθήκης της Λωζάνης δικαιώματα των, Αθήνα (1986).

Λιβιεράτος Δ., Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα, (1923-1927), Αθήνα (1985).

- Μαρίνος Ι., Ενημέρωση που αιφνιδιάζει και δικαίωση που οφείλεται, στο: Οικονομικός Ταχυδρόμος (26.04.1973).
- Μαρκεζίνης Σ., «Το 1922 και όχι το 1832 εδημιουργήθη η νέα Ελλάδα και οι πρόσφυγες υπήρξαν το νέο αίμα της», στο: Οικονομικός Ταχυδρόμος (26.04.1973).
- MORGEUTHAU Η., Τα Μυστικά του Βοσπόρου, Αθήνα (1989).
- Μουρέλος Γ., «Πληθυσμιακές ανακατατάξεις την επομένη των Βαλκανικών πολέμων» στο: Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα, του INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES, Θεσσαλονίκη (1990).
- Νεγρεπόντη-Δεληβάνη Μ., «Η Οικονομική ανάπτυξις της Βορείου Ελλάδος από το 1912 έως σήμερα», Θεσσαλονίκη (1961).
- Νεγρεπόντη-Δεληβάνη Μ., «Οικονομική "απογείωση" της Βορείου Ελλάδος χάρη στους πρόσφυγες», στο: Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος (26.04.1973).
- Νικολαΐδη Στ., «Τα βάρη του Κράτους και η εισφορά των προσφύγων», στο: Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος, (26.04.1973).
- Π., «Το Προσφυγικόν Ζήτημα εν Μακεδονία», στο: Πολιτική Επιθεώρησις, Αθήνα (1916).
- Παγτζιλόγλου Μ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων και των Αρμενίων της Μικράς Ασίας, Αθήνα (1988).
- Παλαιολόγος Π., «Γεύμα μνήμης», στην Εφημ.: Το Βήμα (4.12.1975).
- Παπαγιαννόπουλος Αποστ., ιστορία της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη (1982).
- Παπαδόπουλος Λ., Λαμψίδης Γ., «Πρόσφυγες και μετά θάνατον» εφημ.: Τα Νέα (02.06.1980).
- Παυλίδης Ε., Ο Ελληνισμός της Ρωσίας, Αθήνα (1953).
- Πρωτονοταρίου Α., Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιατρικής, νομικής και κρατικής απόψεως, Αθήνα (1929).
- Ροδάς Μ., Πώς η Γερμανία κατέστρεψε τον Ελληνισμό της Τουρκίας, Αθήνα (1978) Β' έκδοση.
- Σαμουηλίδης Χρ., «Η Μικρασιατική Καταστροφή, ο Ξεριζωμός και οι συνέπειες τους», στο: Νέα Σύνορα αρ. τεύχους 70, Αθήνα (1983).
- Στεφανίδης Δ., Αγροτική πολιτική, Αθήνα (1947).
- Τηλικίδης Γ., «Ο εν Καυκάσω Ελληνισμός», στο: Ποντιακά Φύλλα, τεύχος 23, Αθήνα (1938), σ. 438-442.
- Φωτιάδης Κ., «Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου», στο: Πόντιοι Δικαίωμα στη Μνήμη, Αθήνα (1987).
- Φωτιάδης Κ., Ο Ελληνισμός της Κριμαίας, Αθήνα (1990).
- Φωτιάδης Κ., Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ο αιώνα, στο: «Ο Ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης», Θεσσαλονίκη (1991) σ. 20-66.
- Χάρης Θεοχάρης, Ο Παπα-Χαρίτοφ και η Κοινωνική προσφορά του στον Καύκασο και την Ελλάδα. Θεσσαλονίκη (1984).
- Χειμαριός Χ., «Ο Καζαντζάκης και οι Πόντιοι», στο: Νέα Εστία, τεύχος 1247, Αθήνα (1979) σ. 866-875.